

[4] Innhold

- 363 **Forord**
Redaksjonen
- 365 **Uformalitet og uformell praksis i Sentral- og Sørøst-Europa**
Åse Berit Grødeland & Aadne Aasland
- 389 **Sjtokman-beslutningen: Forklaringer og implikasjoner**
Arild Moe
- 405 **Återvunna symboler – den stora sovjetiska segern i en ny tid**
Johanna Lärkner
- 425 **Nordmenn i sovjetisk fangenskap 1940–55**
Ane Dalen Ringheim
- Velkommen til Internett*
- 441 **Frihet og media i Putins Russland**
Bokomtaler
- 447 **Moderne russisk politikk. En innføring i Russlands politiske system**
Recenserad av Terhi Tikkala
- 449 **De ryska kraftministerierna: Maktverktøy og makt-försäkring**
Omtalt av Kristin Ven Bruusgaard

- 451 **Russia's Energy Policy: Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier**
Omtalt av Morten Anker
- 455 **Social Structure, Public Space and Civil Society in Karelia**
Omtalt av Sveinung Eikeland
- 458 **Dokument om de ryska samerna och Kolahalvön**
Recenserad av Ingmar Oldberg
- 459 **Historians as Nation State-Builders: The Formation of Lithuanian University 1904–1922**
Recenserad av Andrej Kotljarchuk
- 462 **The Russian Population in Latvia – Puppets of Moscow?**
Omtalt af Erik André Andersen
- 465 **Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture**
Omtalt af Harald Hartvig Jepsen
- 468 **Serbia Since 1989. Politics and Society Under Milosevic and After**
Omtalt av Marius Sjøberg
- 470 **Krigen er slut – konflikterne fortsætter**
Recenserad av Thomas Denk
- 475 *Nye bøker i Norden*
- 481 *Summaries*

Forord

Kultur og ukultur

Den 1. januar 2007 får EU to nye medlemsstater, Romania og Bulgaria. Samtidig snakkes det stadig oftere om en omseggrpende «enlargement fatigue» – eller utvidelsestretthet, om man vil – innen EU. Det «gamle» og det «nye» Europa brytes og unionen opplever visse voksesmerter. I løpet av to år har EU tatt opp tolv nye medlemmer, hvorav ti tidligere kommuniststater (eller deler av slike). Veien frem mot medlemskap har krevd mange og vanskelige omstillinger, men hvor dypt stikker egentlig endringene? Åse Berit Grødeland og Aadne Aasland har forsøkt å undersøke dette nærmere gjennom eliteintervjuer om fenomenene uformalitet og uformell praksis i Sentral- og Sørøst-Europa, nærmere bestemt i de nye medlemslandene Tsjekia og Slovenia og i kandidatlandene Romania og Bulgaria. Hvor utbredt er disse fenomenene, og hva skyldes regionale forskjeller? Grødeland og Aasland tester tre hypoteser knyttet til henholdsvis historisk erfaring og nasjonal kultur, formen det kommunistiske styret tok og sist, men ikke minst, hvordan transisjonsprosessen har utspilt seg i det enkelte land.

I neste artikkel går vi i dybden på en annen sak som har preget nyhetsbildet den siste tiden, i alle fall i Norge, nemlig Gazproms beslutning om å droppe utenlandsk deltakelse i utviklingen av det gigantiske Sjtokman-feltet i russisk del av Barentshavet. Et finaleheat av fem utenlandske selskaper – Chevron, ConocoPhillips, Total, Statoil og Hydro – hadde siden september 2005 ventet på en beslutning om hvem som skulle få være med på å utvikle feltet. Avgjørelsen ble gjentatte ganger berammet – og like mange ganger utsatt. Så, den 9. oktober i høst, uten at noen av finalistene hadde blitt forhåndsvarslet, forkynte Aleksej Miller, Gazproms direktør, på russiske tv at Gazprom ville beholde full kontroll over denne indrefiletten av russiske gassfelt til havs. Hvordan skal man

forstå denne beslutningen, spør Arild Moe. Var det selskapets egne markedsvurderinger som var utslagsgivende, eller var det politiske føringer fra Kreml som veide tyngst? Hva sier beslutningen om russiske beslutningstakingsmønstre? Og hvilke konsekvenser kan måten beslutningen ble fattet på, få for mulighetene for å trekke utenlandske investorer inn i tilsvarende prosjekter?

En av forklaringene på Sjtokman-beslutningen er knyttet til den nye russiske selvsikkerheten: med lommene stinne av petrodollar vokser troen på at man kan finne sine egne løsninger. 1990-tallets famling etter et nytt fotfeste i en postsovjetisk verden er i dag et tilbaketog kapittel. Som den russiske forskeren Dmitrij Trenin skrev tidligere i år, har Russland gitt opp rollen som en perifer planet Pluto i et vestligsentrert solsystem og i stedet besluttet å danne sentrum i sitt eget. Det nye Russland fremstår ikke lenger som en negasjon av Sovjetunionen; i stedet plukkes, omdefineres og spleises elementer av russisk og sovjetisk historie til en ny identitet. Johanna Lärkner har sett på hvordan denne prosessen utspiller seg i tilknytning til en av Russlands viktigste høytidsdager, Seiersdagen 9. mai. Med utgangspunkt i markeringen av 60-årsjubileet i 2005 i «heltebyen» St. Petersburg, studerer Lärkner hvordan gamle symboler og ny virkelighet smelter sammen til et nytt hele.

Også i den siste artikkelen er temaet knyttet til 2. verdenskrig, men denne gang et noe dystre kapittel, nemlig skjebnen til de nordmenn som av ulike årsaker havnet i sovjetisk fangenskap i løpet av krigsårene. Ane Dalen Ringheim har gjennom arkivstudier forsøkt å fastslå hvor mange personer det var snakk om, og å følge enkeltskjebner. Selv om det hefter stor usikkerhet ved det eksakte antall fanger, mener Dalen Ringheim med sikkerhet å kunne identifisere 212 personer. Grovt sett faller disse i tre kategorier: frontkjempere (136 personer), partisaner og andre som i utgangspunktet gikk i sovjetisk tjeneste (7) og sivile (69). Etter krigen trakk repatrieringsprosessen i langdrag. Dette skyldtes dels sovjetmyndighetenes manglende samarbeidsvilje, dels norske myndigheters forsiktighet i kravene om utlevering: Ifølge Dalen Ringheim var norske myndigheter redde for å provosere sovjetiske myndigheter ved å ta opp spørsmålet om repatriering av frontkjempere og derigjennom ødelegge sjansene for å få utlevert «gode nordmenn». Resultatet var at de siste norske krigsfangene i Sovjetunionen først fikk vende hjem åtte år etter krigens slutt.

God lesning!

Redaksjonen

Uformalitet og uformell praksis i Sentral- og Sørøst-Europa

Åse Berit Grødeland
phd, forsker II, NIBR

Aadne Aasland
phd, forsker II, NIBR

Et sentralt trekk ved kommunismen var organiseringen av samfunnet i formelle og uformelle sfærer. Kommunistiske samfunn var formelt sett definert av et stort antall lover, regler og forskrifter, og økonomien var gjennomregulert av en rekke kort- og langsiktige planer. Ettersom lovverket ofte var idealistisk – og dermed som regel også urealistisk (Goldman 1972) – og planene vanligvis var for stramme til å kunne implementeres fullt ut, ble uformalitet¹ et nyttig redskap for å omgå lovene og sikre best mulig implementering av planene. Uformalitet var også en viktig strategi folk flest tok i bruk for å takle en vanskelig hverdag. De rette kontaktene ga tilgang til forbruksvarer som det ellers ville ha vært umulig å få tak i. Uformalitet ble også benyttet for å oppnå privilegier, som for eksempel studieplass ved et godt universitet, lettere verneplikt, en god jobb eller høyere boligstandard (Grødeland *et al.* 1998).

Som følge av transisjonen forsvant noen av de problemene som uformell praksis løste under kommunismen: Planøkonomien ble erstattet av markedsøkonomi, og knappheten på varer som var så utbredt før 1989 er blitt erstattet av (relativ) overflod, selv om den gjennomsnittlige kjøpekraften fortsatt er lav. I tillegg har man ved å styrke rettsikkerheten søkt å fremme de formelle relasjonene i samfunnet på bekostning av de uformelle.² Transisjonen kan imidlertid også ha frembrakt forhold som enten krever eller oppmuntrer

---

Denne artikkelen er en kortversjon av et paper som ble presentert på International Anti-Corruption Conference (IACC) i Guatemala i november 2006 (Grødeland & Aasland 2006).

1 For definisjoner, se avsnittet om tilnærming og metode.

2 For en fremstilling av elitors oppfatning av rettsstatens stilling i Sentral- og Sørøst-Europa, se Grødeland (2005).

til uformelle løsninger. Alena Ledeneva hevder at «it is not that the components of the rule of law are absent. Rather, the ability of the rule of law to function coherently has been subverted by a powerful set of practices that has evolved organically in the post-communist milieu» (Ledeneva 2002). En rumensk advokat gir en mulig forklaring: «Som jurist må jeg innrømme at jeg føler meg totalt hjelpeløs overfor dette snøskredet av lover, spesielt når vi plutselig skal implementere et fullstendig nytt system som er fremmed for oss alle...» (ER-2, Ro).³ For vanlige folk er det uten tvil enda vanskeligere å holde tritt med stadig endrede, så vel som helt nye lover og regler.

Det er trolig også slik at uformell atferd er dypt forankret i den nasjonale kulturen, formet av historiske utviklingstrekk og sosiale normer. En tidligere studie av interaksjonen mellom lokalt offentlig ansatte og befolkningen i det tidligere Sovjetunionen og postkommunistiske land i Sentral- og Sørøst-Europa indikerer at etniske tyrkere i Bulgaria «forsøker hardere» å påvirke offentlig ansatte enn etniske bulgarere (Miller *et al.* 2001). De historiske erfaringene til Europas postkommunistiske stater kan ha fordret liknende strategier: Minoritetsstatus – det være seg etnisk eller religiøs – kan ha gjort visse grupper mer tilbøyelige til å benytte seg av uformelle relasjoner enn andre.

Det virker imidlertid mer sannsynlig at uformalitet i postkommunistiske stater er et resultat av en kombinasjon av alle de tre ovennevnte faktorene. Menneskelig atferd er formet av sosiale normer som er langt vanskeligere å endre enn formelle lover og regler. Uformalitet i postkommunistiske samfunn bør med andre ord ikke betraktes bare som en respons på spesifikke forhold skapt av transisjonen, men også som et uttrykk for nasjonal kultur og/eller erfaringer fra kommunismen. Dette har implikasjoner for reformprosessen. Reformers som har som mål å fjerne eller redusere negative virkninger av uformalitet, må også følges opp med tiltak rettet mot deres grunnleggende årsaker. I motsatt fall vil reformenes virkning sannsynligvis bli begrenset.

3 Sitater hentet fra vår egen kvalitative spørreundersøkelse er kodet på følgende måte: Fv (folkevalgt), PP (representant for politisk parti), L-nær (representant for et lokalt eid selskap), I-nær (representant for et internasjonalt eid selskap), Med (medierepresentant), NGO (NGO-representant), Off-an (ansvarlig for offentlige anbudsprosesser), Jur (dommer eller aktor), Anti-k (myndighetsrepresentant som arbeider med anti-korrupsjon), EU (EU-representant), ER (representant for Europarådet). Tsj betyr at intervjuet fant sted i Tsjekkia, Sl i Slovenia, Bu i Bulgaria og Ro i Romania. ER-2, Ro betyr dermed at respondenten representerer Europarådet, at det er den 2. respondenten fra denne organisasjonen vi intervjuet og at intervjuet fant sted i Romania.

Denne artikkelen tar for seg forskjellige eliters oppfatninger av uformelle relasjoner og deres forslag til reformer i fire post-kommunistiske stater i transisjon: Tsjekkia, Slovenia, Bulgaria og Romania.⁴ Først identifiserer vi ulike aspekter ved nasjonal kultur, kommunisme og transisjon som kan bidra til å forklare forskjeller i omfang av uformalitet i disse landene. På bakgrunn av denne diskusjonen formulerer vi tre hypoteser som testes mot kvalitative og kvantitative funn fra spørreundersøkelser vi har gjennomført. Artikkelen avsluttes med en drøfting av de tre hypotesene samt respondentenes vurdering av ulike tiltak som vil kunne motvirke negative aspekter ved uformelle nettverk – inklusive korrupsjon.

Faktorer som antas å påvirke uformelle relasjoner: Historie og nasjonal kultur

Å studere virkningen av nasjonal kultur på menneskelig atferd er ikke bare vanskelig, men også svært kontroversielt. Vi vil derfor verken forsøke oss på en inngående analyse av faktorer som innvirker på nasjonale kulturer eller av disse kulturene i seg selv. Likevel er det rimelig å anta at historiske forhold setter sitt preg på nasjoner og etniske gruppers kultur. Følgelig kan tidligere – dvs. historiske – uformelle erfaringer med statlige institusjoner også påvirke tilsvarende kontakter i dagens samfunn.

Områdene som i dag utgjør Slovenia og Tsjekkia var under habsburgsk styre i flere hundre år. I tillegg tilhørte både slovenerne og tsjekkerne imperiets slaviske minoritet. Hvis «forsøke hardere»-hypotesen⁵ også er historisk gyldig, har slovenerne og tsjekkerne sannsynligvis måttet «forsøke hardere» enn titulærgruppene (dvs. etniske tyskere og ungare) innenfor imperiet. Samtidig har trolig andre faktorer enten svekket eller forsterket dette behovet.⁶ Til å begynne med ble slovenernes sak entusiastisk støttet av liberale tyskere. Den gryende germaniseringen i den østerrikske delen av

4 Prosjektet er finansiert av Norges forskningsråd (prosjekt nummer 156856/V10) og gjennomført av NIBR i samarbeid med Senter for sosiale og økonomiske strategier, Karlsuniversitetet i Praha/GfK-Prague (Tsjekkia), Fakultet for kriminologi, Universitetet i Maribor (Slovenia), Vitosha Research (Bulgaria) og Societatea Academica din Romania/Gallup (Romania).

5 Jf. den tidligere nevnte undersøkelsen om bulgarske tyrkere gjennomført av Miller *et al.* (2001).

6 Slovenerne var inntil midten på 1800-tallet i hovedsak lojale overfor habsburgerne og så på imperiet som en garanti for den slovenske nasjon. Slovenske intellektuelle søkte også å bedre slavernes formelle status innen riket ved å fremme ideen om «de tre pilarer» – dvs. de tyske, ungarske og slaviske folk (Gow & Carmichael 2000: 19).

riket i siste halvdel av 1800-tallet kan imidlertid ha medført at slovenerne følte seg mer utsatt enn tidligere, og følgelig ha gjort dem mer tilbøyelige til å søke uformelle løsninger på sine problemer.

I motsetning til slovenerne, motsatte tsjekkerne seg habsburgsk styre. De hadde tidligere nytt godt av lengre perioder med uavhengighet (Kongeriket Böhmen) (Prucha 1995: 41), og de tsjekkiske landområdene var vesentlig mer velstående enn de hovedsakelig rurale slovenske områdene.⁷ Videre motsatte tsjekkerne seg forsøk på å spre katolisismen – dvs. den dominante religionen i imperiet – på «deres» territorium. Ettersom tsjekkerne dessuten stort sett var bosatt i Østerrike-Ungarns periferi, langs den nordvestlige grensen, kan de derfor ha vært mer tilbøyelige enn slovenerne til å bruke uformalitet for å kompensere for sin ugunstige posisjon – enten denne var innbilt eller reell.

Dagens Bulgaria var i århundrer en del av Det ottomanske rike. Utover på 1800-tallet ble ottomanenes administrative strukturer gradvis svekket, for til slutt å kollapse fullstendig, noe som resulterte i omfattende korrupsjon (Sowards 1996: 9). Dette stilte periferien i en enda vanskeligere situasjon og førte opp under nasjonalfølelsen blant ulike etniske grupper (Masih & Krikorian 1999: xxii–xxiii, Sarkisjan *et al.* 1998: 177). Enkelte hevder at de negative følgene av disse begivenhetene – inkludert korrupsjon – fortsatt kan observeres på Balkan (Ingrao 1996: 4). Dersom etniske og/eller religiøse minoriteter i Det ottomanske rike brukte uformalitet for å kompensere for sin ugunstige posisjon, er det sannsynlig at bulgarerne benyttet seg av slike strategier før den bulgarske staten ble opprettet i 1878.⁸

Området som utgjør det moderne Romania, fyrstedømmene Transilvania, Valakia og Moldavia, har opp gjennom historien vært gjenstand for stadig skiftende herredømme. I tillegg fikk fyrstene – særlig de som var underlagt ottomansk styre – ofte sine posisjoner gjennom bestikkelser. Det er sannsynlig at vår «forsøke hardere»-hypotese har større gyldighet i ustabile enn stabile samfunn, og dermed kan rumenerne ha sett seg nødt til å «forsøke hardere» enn tsjekkerne, slovenerne og bulgarerne.⁹

7 Den økonomiske faktoren forklarer også til en viss grad slovenernes og tsjekkernes ulike holdninger til imperiet: Da Østerrike-Ungarn gikk i oppløsning, fikk tsjekkerne kontroll over om lag 60 % av industrien (Prucha i Musil 1995).

8 Bulgaria ble gitt status som autonomt fyrstedømme innenfor Det ottomanske rike i 1878 og fikk full uavhengighet i 1908.

9 De kan også rett og slett ha gitt opp, slik romabefolkningen i postkommunistiske stater har gjort (Miller *et al.* 2001).

Alle landene som omfattes av studien vår, oppnådde egen statsdannelse i løpet av siste halvdel av 1800-tallet eller første halvdel av 1900-tallet – selv om Tsjekkia og Slovenia innledningsvis var deler av sammensatte stater. Tsjekkerne hadde imidlertid et langt bedre utgangspunkt enn slovenerne, bulgarerne og rumenerne. Tsjekko-slovakia arvet en stor del av Østerrike-Ungarns industriområder og hadde i tillegg en velfungerende handelssektor. Tsjekkerne utgjorde også den sterkeste part i unionen med slovakene. Slovenerne sluttet seg til Kongeriket av serbere, kroater og slovenere (senere Jugoslavia) i 1918 og ble dermed den minste av denne statens tre titulærgrupper. Romania og Bulgaria fikk status som selvstendige stater tidligere (hhv. 1859 og 1878), men var til å begynne med svake og karakterisert av en høy grad av vilkårlig styre. I tillegg ble begge landene trukket inn i krig og begge slet med minoritetsproblemer (etniske tyrkere i Bulgaria og etniske ungare i Romania).

I den grad historiske erfaringer påvirker omfanget av uformalitet, er det sannsynlig at arven fra imperiet har hatt større betydning for bulgarerne og rumenerne enn for slovenerne og tsjekkerne – og muligens mer for tsjekkerne enn for slovenerne. Hvis vi videre antar at historien påvirker nasjonal kultur og nasjonal kultur påvirker uformelle relasjoner, burde uformalitet være mer utbredt i Romania og Bulgaria enn i Slovenia og Tsjekkia – og også mer i Romania enn i Bulgaria og mer i Tsjekkia enn i Slovenia.

Den kommunistiske erfaringen

Også de ulike variantene av kommunisme som statene i Sentral- og Sørøst-Europa har gjennomlevd, har sannsynligvis påvirket holdninger til uformalitet og uformell praksis blant innbyggerne, så vel som politikernes vilje og evne til å gjennomføre reformer. De fire landene som inngår i vår studie, ble eksponert for ulike typer kommunisme.¹⁰ Tsjekkia og Bulgaria sluttet opp om den sovjetiske modellen (såkalt «utviklet sosialisme»). Romania utviklet sin egen nasjonale form, mens Slovenia, som en del av Jugoslavia, fulgte Titos utgave av kommunismen. Graden av økonomisk styring og organisering varierte betraktelig mellom de fire landene. Det samme gjorde graden av eksponering overfor den vestlige samfunnsmodellen. Som en følge av dette startet de fire landene transisjonen fra svært ulike utgangspunkt.¹¹

10 Av praktiske hensyn vil vi referere til det sosialistiske/kommunistiske styre i alle landene som «kommunisme».

11 Andre faktorer kan selvfølgelig også ha spilt inn, selv om disse to etter vår mening er spesielt viktige.

Økonomisk struktur

Den slovenske økonomien var mer eksponert for – og strukturelt mer lik – moderne vestlige økonomier enn hva som var tilfelle for de tre øvrige landene. Begrenset privat virksomhet var tillatt, og slovenerne hadde ytterligere en fordel ved at handel med vestlige land utgjorde en forholdsvis stor del av økonomien. En betydelig del av Slovenias valutainntekter ble dessuten generert gjennom turisme – hovedsakelig fra østerrikere på vei til Dalmatia-kysten i Kroatia. I tillegg ble økonomisk omstrukturering påbegynt allerede tidlig på 1980-tallet. Da transisjonen begynte, var derfor Slovenia i en fordelaktig posisjon sammenliknet med mange andre tidligere kommuniststater.

Tsjekkerne forsøkte uten hell å innføre økonomiske og politiske reformer i 1968. Dette forsøket ble stanset av Warszawapakten, og reformvennlige ledere ble deretter erstattet med hardlinere som verken var interessert i økonomiske reformer eller et mer avslappet forhold til Vesten. Både tsjekkisk og bulgarsk handel var dessuten hovedsakelig orientert mot andre land innen COMECON og led tungt under de politiske og økonomiske krisene som hjemsoekte de kommunistiske statene på slutten av 1980-tallet.

Romania var nettoeksportør av råvarer til Vesten. Et forsøk på å øke valutainntektene gjennom å bygge store oljeraffinerier på 1980-tallet slo imidlertid feil, både på grunn av høye oljepriser og problemene med å betjene de store lånene som ble tatt opp for å finansiere raffineriene. Følgelig ble nesten all vareproduksjon, spesielt innenfor landbrukssektoren, øremerket for eksport. Denne politikken forårsaket ikke bare utbredt fattigdom og varemangel i Romania, men resulterte også i reduserte investeringer i landets øvrige industri og infrastruktur.

Eksponering overfor en vestlig samfunnsmodell

Vestlige demokratier er sannsynligvis i en bedre posisjon til å håndtere negative konsekvenser av uformell praksis enn postkommunistiske stater. Eksponering overfor Vesten allerede før kommunismens fall kan ha gjort befolkningen i de fire landene vi studerer, mer bevisst på de positive aspektene ved demokrati og markedsøkonomi.

Sammenliknet med tsjekkere, bulgarere og rumenere var slovenerne i langt større grad eksponert for vestlige samfunn og vestlig tankegang under kommunismen. Det var tillatt å reise utenlands og vanlig at folk dro både på dagsturer og ferie til Italia og Østerrike.

Dessuten var vestlig litteratur mer eller mindre fritt tilgjengelig. Slovenia var lenge en pådriver for mer omfattende selvstyre for Jugoslavia republikker, men slovensk nasjonalisme var først og fremst «reformorientert og proeuropeisk» (Dryzek & Holmes 2002: 59).

Tsjekkerne hadde flere restriksjoner mot å reise utenlands og færre offisielle muligheter for tilgang til informasjon fra Vesten. Uoffisielt ble derimot slik informasjon spredt gjennom «samizdat». Etter 1968 oppsto det et dynamisk og alternativt intellektuelt miljø som eksponerte det kommunistiske systemets mangler gjennom litteratur, teater, musikk og menneskerettighetsorganisasjoner som Charta 77 og (senere) den tsjekkosllovakiske Helsingforskomiteen. Selv om den var kortlevd, skapte Praha-våren således grunnlaget for Fløyelsrevolusjonen 21 år senere.

I Bulgaria var offisielt sanksjonert eksponering overfor vestlige land enda mer restriktiv. Mens bulgarere kunne reise relativt fritt innenfor COMECON-området, var reiser til Vesten begrenset, og det bulgarske regimet fremsto som et av de mest Moskva-lojale i Øst-Europa. Lojaliteten var likevel antakelig mer basert på historisk takknemlighet for Russlands rolle i opprettelsen av en bulgarsk stat i 1878 enn på ideologisk overbevisning.

Det rumenske Ceaușescu-regimet, som fulgte sin egen versjon av kommunismen, opprettholdt forholdsvis gode relasjoner med Vesten, men landet ble styrt med jernhånd. Å dra utenlands var så godt som umulig, og opposisjon mot regimet var både begrenset og farlig. Det var derfor ikke tilfeldig at Romania var det siste øst-europeiske kommunistregimet som falt i 1989. Regimeendringen ble også mer voldelig enn i de øvrige landene, og blant rumenere er det i dag lite nostalgi til fortiden. Misnøyen med Ceaușescu-regimet kan til en viss grad ha kompensert for den manglende eksponeringen for vestlige ideer når det gjelder reformstøtte, selv om reformviljen blant politikere ikke har vært like stor i Romania som i andre postkommunistiske stater.

Erfaringene med transisjonen

Den tredje faktoren vi vil trekke inn for å forklare utbredelsen av uformalitet er, som nevnt over, erfaringene med selve transisjonsprosessen. Ulike aspekter ved transisjonen vil sannsynligvis ha betydning for behovet for uformelle handlinger. Det kan hevdes at uformell atferd vil være mer utbredt på et tidlig stadium enn i senere faser av transisjonen gitt at formelle institusjoner, lover og regler

innledningsvis er mindre stabile. På den annen side har transisjon påvirket de postkommunistiske statene på ulikt vis. Antall transisjoner det enkelte land har gått gjennom varierer, og rekkefølgen på transisjonene er også forskjellig fra land til land. De land som har hatt størst fremgang, karakteriseres dessuten av stor grad av politisk konsensus. En vurdering av potensialet for uformell atferd i postkommunistiske stater må derfor også redegjøre for disse faktorene.

Grad av politisk konsensus

Den politiske diskursen i Slovenia etter 1991 – i motsetning til i Bulgaria og Romania, og til en viss grad også i Tsjekkia – har vært preget av en høy grad av konsensus. Reformkommunistene, som introduserte økonomiske reformer allerede på begynnelsen av 1980-tallet, satt med makten de første og utslagsgivende årene av transisjonen. Videre fant det ikke sted noen alvorlig ideologisk konfrontasjon mellom den tidligere nomenklaturaen og den nye demokratiske eliten som vokste frem etter uavhengigheten. Dette kan ha vært en ulempe i den forstand at det har tatt tid å forhandle frem levedyktige økonomiske og politiske kompromisser. Når de imidlertid først var på plass, fikk reformtiltakene støtte fra stort sett hele det politiske etablissementet. Videre er Slovenia både geografisk og befolkningsmessig et lite land, noe som ser ut til å ha vært en fordel med tanke på å opprettholde politisk stabilitet.

Det postkommunistiske Tsjekkoslovakia og senere Tsjekkia var kjennetegnet av et høyt spenningsnivå mellom de demokratiske kreftene som sto bak Fløyelsrevolusjonen og den tidligere nomenklaturaen. Det mislykte reformforsøket i 1968 og det konservative regimet som etterfulgte dette, skapte betraktelig bitterhet blant tsjekkere. Det samme gjorde lustrasjonsprosessen etter 1989. Denne innebar at tidligere medlemmer av kommunistpartiet ble fjernet fra maktposisjoner og utestengt fra viktige samfunnsposisjoner et visst antall år. Sammen med delingen av Tsjekkoslovakia i 1992 bremsset lustrasjonen («renselsen») til en viss grad tempoet på de økonomiske reformene på begynnelsen av 1990-tallet.

I motsetning til Tsjekkia ble Bulgaria styrt vekselvis av såkalte «demokratiske» og «sosialistiske» regjeringer – alle med svake politiske mandat og kort levetid. I begynnelsen av transisjonen var det dessuten nærmest kontinuerlig konflikt mellom statsminister og president, noe som førte til en omfattende økonomisk krise i 1996 (Crampton 1997: 435–37). I Romania ble Ceaușescu erstattet av «reformerte» kommunister. Selv om disse innførte økonomiske reformer,

gikk reformprosessen tregt og svekket både landets og befolkningens svake økonomi ytterligere (*ibid.*: 450–52). Vestlige selskaper var blant annet på grunn av dette mindre villige til å investere i Bulgaria og Romania enn i Tsjekkia og Slovenia, noe som ytterligere bidro til å øke de økonomiske forskjellene innad i regionen.

Antall transisjoner

Antall transisjoner som de postkommunistiske statene har gått gjennom varierer. I tillegg ble noen stater uavhengige som følge av kommunismens sammenbrudd, mens andre oppnådde selvstendighet som følge av krig. I sistnevnte fall har økonomiske og politiske reformer blitt gjennomført mer eller mindre parallelt med gjenoppbygging og nasjonsbygging. Videre søkte flere postkommunistiske stater om EU-medlemskap på slutten av 1990-tallet, noe som førte til at de måtte igjennom en langvarig og krevende prosess for å implementere de institusjonelle og rettslige forandringene EU krevde.

Tsjekkia og Slovenia har gjennomgått fire transisjoner: fra kommunisme til demokratisk styre, fra planøkonomi til markedsøkonomi, fra å være del av sammensatte stater til å bli selvstendige stater og senere EU-medlemmer. Bulgaria og Romania har gått gjennom tre transisjoner: fra kommunisme til demokratisk styre, fra planøkonomi til markedsøkonomi og fra uavhengighet til EU-medlemskap (begge landene blir medlemmer av EU fra 1. januar 2007). Etersom transisjoner representerer et sammenbrudd og derfor ofte utløser uformelle responser, ville man i utgangspunktet kunne forvente at Tsjekkia og Slovenia er mer eksponert for slik praksis enn Bulgaria og Romania. Det virker imidlertid som om dette forholdet kompenseres av andre faktorer (dette vil bli diskutert nedenfor). Videre ser det ut til at gleden over å ha oppnådd selvstendighet, i hvert fall i Slovenia, gjorde befolkningen mer innstilt på å akseptere vanskelige forhold i reformprosessenes startfase. I tillegg var som tidligere nevnt de økonomiske krisene knyttet til transisjonen langt alvorligere i Bulgaria og Romania enn i Tsjekkia og Slovenia.

Rekkefølge og timing

Ikke bare antall transisjoner, men trolig også hvilken rekkefølge de har kommet i, har påvirket omfanget og graden av uformalitet i de postkommunistiske samfunnene. De landene der økonomien hadde

begynt å ta seg opp før man startet tilnæringsprosessen til EU, har hatt en fordel sammenliknet med dem som opplevde et sammenfall av økonomisk krise og EU-tilpasning.

I Slovenia ble som tidligere nevnt de økonomiske reformprosessene påbegynt allerede på begynnelsen av 1980-tallet, og de ble etter uavhengigheten videreført av de samme politikerne som initierte dem. I Tsjekkoslovakia ble derimot kommunistene ikke bare stemt ut av regjeringskontorene, men også hindret i å inneha viktige posisjoner. Selv om regjeringene utover på 1990-tallet skiftet politiske farge,¹² hadde både konservative og sosialdemokratiske regjeringer et felles utgangspunkt i Borgerforum (*Občanské fórum*) – bevegelsen som veltet kommunistregimet – og reformviljen var like sterk i begge leirene. Som følge av dette var tsjekkerne i stand til å legge den vanskelige innledende fasen av transisjonen bak seg relativt raskt.

I Bulgaria ble reformprosessen igangsatt dels av «raskt reformerte» kommunister, dels av en politisk uerfaren opposisjon. Begge manglet imidlertid det nødvendige politiske mandatet til å implementere radikale reformer. Dette forverret gradvis den økonomiske situasjonen og kulminerte som nevnt ovenfor i en økonomisk krise i 1996. Romania ble på begynnelsen av 1990-tallet styrt av «reformerte kommunister» som, i hvert fall til å begynne med, var lite ivrige etter å introdusere omfattende reformer. De nye makthaverne var heller ikke opptatt av å ta et seriøst oppgjør med fortidens overgrep. I tillegg til de økonomiske og politiske reformene måtte myndighetene dessuten forholde seg til problemene med å integrere den ungarske minoriteten og Moldova-spørsmålet. Følgelig forløp reformprosessen i Romania i et langsommere tempo enn i de øvrige landene. Bulgaria og Romania hadde bare så vidt begynt å komme seg på fote økonomisk da de tok fatt på den omfattende og vanskelige tilpasningsprosessen mot EU-medlemskap.

Transisjon og korrupsjon

Den tidligere omtalte studien av interaksjonen mellom offentlig ansatte på lokalt nivå og befolkningen i det tidligere Sovjetunionen og i postkommunistiske stater i Sentral- og Sørøst-Europa viser at korrupsjonsnivået har økt i disse landene etter kommunismens fall (Miller *et al.* 2001). Studien viser også at slik korrupsjon ho-

12 De konservative og sosialdemokratene dannet på slutten av 1990-tallet en koalisjon som hadde flertall i det tsjekkiske parlamentet.

vedsakelig – men ikke utelukkende – er en reaksjon på sosiale og økonomiske problemer forårsaket av transisjonsprosessen.

Estimater over korrupsjon blant de nye EU-medlemmene og søkerlandene antyder at korrupsjonen er mindre omfattende i de landene som har kommet lengst i transisjonen. Transparency Internationals *Corruption Perception Index* for 2005 antyder at korrupsjonsnivået er relativt lavt i Estland og Slovenia, noe høyere i Ungarn og Litauen, høyere igjen i Tsjekkia, Slovakia, Latvia og Bulgaria, og svært høyt i Kroatia og Romania (Transparency International uten dato).

De nye EU-medlemmene har implementert *acquis communautaire* fullt ut, og formelt sett har deres transisjoner vært mer gjennomgripende enn søkerlandenes. Å tilpasse seg nye formelle omgivelser og krav tar imidlertid tid. En sammenlikning av hvert lands score på *Corruption Perception Index* for 2001 og 2005 antyder at positive endringer i antatt korrupsjonsnivå i landene som omfattes av vår studie – med unntak av Slovenia – har vært minimale.¹³ Ettersom uformelle relasjoner med stor grad av sannsynlighet øker potensialet for korrupsjon, forventer vi derfor at korrupsjon er mindre utbredt i Slovenia og Tsjekkia enn i Bulgaria og Romania.

Potensial for uformell praksis i ulike land

Basert på diskusjonen over vil vi fremsette tre hypoteser: For det første antar vi at uformalitet i postkommunistiske stater er et resultat dels av nasjonal kultur, dels av kommunisme, men først og fremst av transisjon. For det andre antar vi at uformalitet er mindre utbredt i postkommunistiske EU-medlemsland enn i kandidatland, og også – av årsaker påpekt ovenfor – mer utbredt i Tsjekkia enn i Slovenia, og likeledes mer utbredt i Romania enn i Bulgaria. Til slutt, idet mye tyder på at uformalitet skaper grobunn for korrupsjon, antar vi at korrupsjon er et mer utbredt fenomen blant postkommunistiske EU-kandidatland enn i de nye EU-medlemslandene.

Vi har ikke tilgang til data som gjør det mulig å teste den faktiske effekten av de nevnte faktorene på uformalitet.¹⁴ Vi kan heller ikke teste deres mulige kombinerte effekt empirisk. Likevel mener vi det er god grunn til å anta at de ovennevnte faktorene påvirker omfanget av uformalitet i postkommunistiske stater. Vi kan også

13 Slovenias score for 2005 var 0,9 poeng bedre enn i 2001, Tsjekkias 0,4 poeng, Romanias 0,2 poeng og Bulgarias bare 0,1 poeng (Transparency International uten dato).

14 Vi kan heller ikke utelukke at det også kan være andre forhold som vil kunne gi seg utslag.

sammenholde hypotesene med empiriske data fra våre egne spørreundersøkelser både når det gjelder uformalitet som sådan og sammenhengen mellom uformalitet og korrupsjon. Hvis de empiriske dataene bekrefter våre landhypoteser, vil vi med forholdsvis stor grad av sikkerhet kunne påstå at de ovennevnte faktorene er med på å forklare graden av uformalitet i de fire landene vi studerer.

Tilnærming og metode

Hva mener vi egentlig med uformalitet? Det er vanlig å definere uformalitet som «det som ikke innbefattes av det formelle». «Den uformelle økonomien» refererer for eksempel til en del av økonomien som er skjult – dvs. som ikke følger formelle lover og regler. Som nevnt forstår Ledeneva (2002) «uformell praksis» som et sett av uskrevne regler som undergraver formelle lover og forskrifter. Andre, som for eksempel Gretchen Helmke og Steven Levitsky, bruker begrepet «uformelle institusjoner» for å referere til «socially shared rules, usually unwritten, that are created, communicated and enforced outside of officially sanctioned channels» (sitert i Stefes 2006).

Vår tilnærming skiller seg noe fra de ovennevnte. Selv om vi er interessert i hvordan uformalitet kommer til uttrykk i samfunnet, er vi i første rekke interessert i de mekanismene som legger til rette for slik praksis som fenomen, og mindre opptatt av de reglene som regulerer denne praksisen (Grødeland 2007). Mer konkret ønsker vi å belyse hvordan slike mekanismer fremmer uformalitet i politikk, rettsvesen og offentlige innkjøp. Mens uformalitet, uformell praksis og uformelle institusjoner ofte, i hvert fall underforstått, blir sett på som noe negativt, er vår forståelse verdinøytral: Uformalitet er i seg selv verken positivt eller negativt. Folk kan ty til uformalitet for å oppnå legitime så vel som illegitime resultater.

I stedet for å gjennomføre en eller flere casestudier, som er det mest vanlige ved forskning på uformelle relasjoner, har vi funnet det mest hensiktsmessig å samle data gjennom en kombinasjon av kvalitative og kvantitative metoder. Dette gir oss anledning til å gjennomføre forholdsvis store N-studier og dermed sikre en høy grad av representativitet.¹⁵

Data ble samlet inn i løpet av tre faser: dybdeintervjuer (vinteren 2003–04), rundebordsdiskusjoner (2004)¹⁶ og nasjonale kvoteba-

15 For en detaljert diskusjon av fordeler og ulemper ved ulike metodologiske tilnærminger, se Grødeland (2006).

16 For en redegjørelse for metoden som ble anvendt for den kvalitative delen av undersøkelsen, se Grødeland (2005).

serte kvantitative spørreundersøkelser (N=600 x 4) (2005). For de kvantitative spørreundersøkelsene intervjuet vi følgende elitekategorier: (1) folkevalgte, (2) representanter for politiske partier, (3) aktører og dommere, (4) representanter fra lokalt næringsliv, (5) representanter fra utenlandsk eid næringsliv, (6) offentlig ansatte med ansvar for anbudsprosesser, (7) medierepresentanter og (8) NGO-representanter. Vårt mål var å gjennomføre intervjuer med 75 respondenter per kategori per land.¹⁷

Utvalget ble trukket av lokale intervjuere i henhold til et detaljert utvalgsskjema laget av NIBR i samarbeid med lokale partnere. Intervjuene ble gjennomført ansikt til ansikt etter et strukturert spørreskjema. En tredjedel av intervjuene ble utført i hvert lands hovedstad (to tredjedeler på nasjonalt og en tredjedel på hovedstadsnivå) og de resterende to tredjedelene i regionene. Intervjuene i regionene ble gjennomført i større byer på NUTS II-nivå.¹⁸ Kvantitative funn presentert nedenfor er utdypet med sitater fra den kvalitative spørreundersøkelsen.¹⁹

Eliteoppfatninger av uformalitet

Å måle uformalitet er en vanskelig oppgave ettersom det er snakk om et forholdsvis uhandgripelig begrep. For å få en bedre idé om hvor utbredt uformell i motsetning til formell atferd er i hvert enkelt land, ba vi respondentene våre om å fortelle hvilket utsagn som var mest dekkende for deres egen oppfatning blant et antall uttalelser

17 Siden det totale antall gjennomførte intervjuer i hvert land oversteg målsetningen på 600 intervjuer, vektet vi ned hvert nasjonale utvalg til N=600 (dvs. 75 respondenter x 8 kategorier) før vi gjennomførte analysen

18 NUTS (Nomenclature of Territorial Units) er det viktigste analysenivået anvendt i EUs analyser av regionalpolitikk. Å gjennomføre spørreundersøkelser blant eliter er som regel mer komplisert enn tilsvarende undersøkelser av befolkningen generelt, både fordi det ofte er høyere andel avslag i denne gruppen og fordi det rent logistisk er vanskeligere å arrangere intervjuer på grunn av respondentenes knapphet på tid. I tillegg er temaet for vår undersøkelse – uformalitet og korrupsjon – temmelig sensitivt. I alle land bortsett fra Bulgaria var antall avslag forholdsvis høyt. Avslagsraten for alle kategorier av respondenter var i gjennomsnitt 71 % i Slovenia, 59 i Tsjekkia, 55 i Romania og 17 i Bulgaria. Likevel – sett ut fra det relativt høye antallet respondenter som ble intervjuet i hvert land samt den geografiske spredningen av vårt utvalg – mener vi at studiens struktur er temmelig robust og at det derfor er rimelig å anta at respondentenes synspunkter er representative for de elitegruppene de representerer. Vi kan imidlertid selvfølgelig ikke utelukke muligheten for systematisk frafall blant noen respondenter med spesielle egenskaper eller holdninger, eller at enkelte respondenter har svart uærlig på spørsmålene.

19 For en detaljert gjennomgang av hvordan de kvalitative dataene ble analysert, se Grødeland (2005).

om forholdet mellom uformalitet og rettsstat i deres eget land.²⁰ Lover og regler er, som tidligere nevnt, sentrale elementer i post-kommunistiske transisjonsprosesser. Følgelig er det mer sannsynlig at transisjoner blir vellykte i stater hvor lovverket respekteres og fungerer slik det er tenkt.

Tabell 1. Utsagn om forholdet mellom uformalitet og rettsstat i eget land

Hvis du skulle beskrive [LAND] slik det er i dag, ville du si at det er ...	Tsjekkia	Slovenia	Bulgaria	Romania
	%	%	%	%
en velfungerende og velorganisert rettsstat?	8	9	4	3
formelt en rettsstat, men at rettsstaten ikke fungerer som den skal?	62	71	41	45
formelt en rettsstat, men folk foretrekker å handle uformelt?	19	18	32	22
et uorganisert samfunn preget av motstridende lover som folk i det store og hele overser?	7	2	19	24
en blanding av disse?/det kommer an på/vet ikke	4	1	4	6
N=* (600)	(600)	(600)	(600)	(600)

* Data vektet ned til 600 per land (75 respondenter per kategori). Avrundet opp eller ned til nærmeste hele tall.

Ettersom alle landene fortsatt befinner seg i en transisjonsprosess, forventet vi at et flertall av respondentene ville svare at staten formelt er en rettsstat, men at den ikke fungerer som den skal. Som det fremgår av tabell 1, var nesten to tredjedeler av respondentene i Tsjekkia og Slovenia, og nesten halvparten av bulgarerne og rumenerne, enige i dette utsagnet. Selv om Tsjekkia og Slovenia har oppfylt EU-kommisjonens krav til medlemskap og ble medlemmer av EU i 2004, vil det uten tvil ta tid før de nye institusjonene fungerer ordentlig og før lover og regler blir institusjonalisert. Dette forholdet blir illustrert av et utsagn fra en bulgarsk respondent: «Problemet ligger i den fullstendig forvirrende lovgivningen som endres fra dag til dag» (Fv-9, Bu).

Det er mer bekymringsfullt at en femtedel av respondentene i Tsjekkia, Slovenia og Romania og omtrent en tredjedel av de bulgarske respondentene fremholder at deres land er å betrakte som «formelt en rettsstat, men folk foretrekker å handle uformelt». Dette signaliserer en oppfatning av at formelle endringer gjennomført som et ledd i transisjonen ikke har fått feste, og at folks tillit til staten og statlige institusjoner følgelig er begrenset. Videre ser vi at nær

20 Det engelske uttrykket «rule of law» oversettes av og til med «lovstyre». Vi har imidlertid valgt å bruke «rettsstat» ettersom vi mener dette begrepet er mer dekkende: Det er en forutsetning for «rule of law» at lover og regler følges.

en femtedel av de bulgarske og rumenske respondentene beskriver sitt land som «et uorganisert samfunn preget av motstridende lover som folk i det store og hele overser», noe som tyder på at det er en utbredt oppfatning at de siste års endringer har vært heller begrenset. «Problemet er lovgivernes uansvarlighet. De vedtar lover som de vet ikke vil bli overholdt (...) innbyggerne føler seg ikke bundet til å følge loven (...) og bevisstheten rundt lovverket er lav (...), de stadige endringene (...) skaper ‘kaos’» (NGO-2, Bu).

Årsakene til uformalitet og bruk av uformelle nettverk

Vi spurte også respondentene våre om hvorvidt uformelle nettverk²¹ er et resultat av kultur, kommunisme, transisjonen til markedet eller en kombinasjon av disse. Svarene fremgår av tabell 2.

Tabell 2. Årsakene til uformelle nettverk

Vil du si at nettverk i [LAND] er et resultat av ...	Tsjekkia	Slovenia	Bulgaria	Romania
	%	%	%	%
[Lands] kultur?	22	28	22	22
[Lands] kommunistiske fortid?	21	10	12	27
transisjonen til markedet?	18	30	20	23
en kombinasjon av disse?	24	15	31	18
ingen av disse?	6	14	7	6
vet ikke	10	3	7	5
N=* (600)	(600)	(600)	(600)	(600)

* Data vektet ned til 600 per land (75 respondenter per kategori). Avrundet opp eller ned til nærmeste hele tall.

De tsjekkiske respondentene fordelte seg jevnt mellom de ulike svaralternativene. Dybdeintervjuene våre utdyper årsakene til disse holdningene. Enkelte av de tsjekkiske respondentene antydte at det nærmest var blitt en vane blant folk å ignorere eller omgå formelle lover og regler. De hevdet at dette dels var en følge av den nasjonale kulturen, dels en videreføring fra kommunismen – men også et resultat av transisjonen. «Det er basert på historisk erfaring, alle skygget unna loven og respekterte den ikke. Men det er mer sannsynlig at du ser en reell ukunnskap om loven» (PP-2, Tsj).

21 Prosjektet vårt har spesielt fokus på bruk av kontakter og uformelle nettverk. Med uformelt nettverk forstår vi «en uformell krets av personer som er i stand til og villige til å hjelpe hverandre». For en diskusjon av kontakter og uformelle nettverk, se Grødeland (2006).

Noen av de tsjekkiske respondentene hevdet også at uformelle nettverk brukes for de samme formål i dag som tidligere – det vil si for å vinne politisk og økonomisk makt: «Under kommunismen var det bare noen få nettverk (...) nå har vi tusenvis» (I-nær-9, Tsj); «Ingenting har forandret seg. Nettverkene er hjelpemidler [for å] oppnå politisk og økonomisk makt» (I-nær-10, Tsj); «Under kommunismen handlet det om å overleve (...) i dag blir de fleste nettverk brukt i forretningsøyemed» (Fv-3, Tsj).

Et flertall av de slovenske respondentene mente at uformelle nettverk er et resultat av slovensk kultur og transisjonen til markedsøkonomi og i mindre grad skyldes erfaringer fra kommunistperioden. Tilsvarende synspunkt kom frem i dybdeintervjuene: «[Under kommunismen] eksisterte det bare ett nettverk (...) nå er det flere av dem» (L-nær-10, SI), «De representerer et nytt fenomen» (EU-2, SI), «De sier at å lete etter hull i lovverket var en nasjonalsport før, og det er det fremdeles» (Jur-9, SI).

De bulgarske respondentene fordelte seg forholdsvis jevnt mellom de ulike svaralternativene, men det hyppigst valgte svaret var at uformelle nettverk er et resultat av en kombinasjon av kultur, kommunisme og transisjon. Våre dybdeintervjuer gir flere detaljer: «De [uformelle nettverkene] kom ikke ut av intet, men er en nedarvet del av vårt tidligere system» (Off-an-6, Bu), «De ble brukt i samme grad da som nå. Forskjellen er [at] det de var ute etter den gangen var materielle goder, mens det i dag er økonomisk vinning» (I-nær-8, Bu), «Bulgarere har alltid lett etter muligheter for å omgå loven, selv når dette ikke har vært nødvendig (...) det er et nasjonalt karaktertrekk» (Off-an-10, Bu).

Mange rumenske respondenter som tok del i vår kvalitative spørreundersøkelse fremhevet at folk i overveiende grad foretrekker å løse problemer uformelt og at det ikke er noen insentiver for endring, ettersom uformalitet er så utbredt. Kultur, kommunisme og transisjon må alle ta sin del av skylden for dette: «Folk stoler i prinsippet ikke på loven...[dessuten] hvorfor skulle [folk flest] følge loven når nesten ingen andre gjør det?» (Fv-9, Ro), «Vår oppfinnsomhet når det gjelder å bryte loven kjenner ingen grenser og har lange tradisjoner» (Off-an-6, Ro).

De rumenske respondentene så primært på uformelle nettverk som et resultat av den kommunistiske fortiden. Igjen gir våre kvalitative data utdypende forklaringer: «Under kommunismen (...) var [nettverkens] formål å finne materielle ressurser man trengte for å overleve. Nå (...) er det ikke nødvendigvis slik lenger» (NGO-6, Ro), «Etter revolusjonen har lovgivningen blitt mindre koherent,

institusjonene har mistet sin betydning og alle disse faktorene har fremtvunget uformelle nettverk» (Med-2, Ro).

Uformelle nettverk og korrupsjon

Som det fremgår av tabell 3, mente mer enn to tredjedeler av respondentene i alle land at uformelle nettverk forårsaker korrupsjon. De tsjekkiske og rumenske respondentene var imidlertid i større grad enn de slovenske og bulgarske «svært enige» i dette utsagnet.

Tabell 3. Sammenheng mellom uformelle nettverk og korrupsjon

I hvilken grad er du enig eller uenig i følgende	Tsjekkia	Slovenia	Bulgaria	Romania
påstand: «uformelle nettverk forårsaker korrupsjon»?	%	%	%	%
[Svært] enig	53	35	38	53
Delvis enig	21	42	31	28
[Svært] uenig	16	20	21	14
Det kommer an på/vet ikke	10	3	9	5
N=*	(600)	(600)	(600)	(600)

* Data vektet ned til 600 per land (75 respondenter per kategori). Avrundet opp eller ned til nærmeste hele tall.

Dybdeintervjuene belyser hva slags korrupsjon nettverk typisk bidrar til. De tsjekkiske respondentenes beskrivelser var i denne sammenheng generelt mindre konkrete enn dem som ble gitt av respondentene i de øvrige landene i den forstand at de forsøkte å forestille seg situasjoner hvor uformelle nettverk ville kunne bidra til korrupsjon. De tsjekkiske respondentene var heller ikke sikre på sammenhengen: Selv om et flertall mente at uformelle nettverk bidrar til korrupsjon, var dette noe de «trodde» snarere enn «var overbevist om» eller «visste». Noen respondenter hevdet at uformelle nettverk var spesielt nyttige verktøy for korrupsjon ettersom det er lettere å være korrupt om man kjenner dem som er involvert: «Jeg tror at nettverk har ca. 10 % gode formål og 90 % negative» (Fv-3, Tsj), «Det er mye lettere å bestikke noen man kjenner enn totalt fremmede» (L-nær-3, Tsj).

De slovenske respondentene var mye mer påståelige enn tsjekkerne når de hevdet at det eksisterte en forbindelse mellom uformelle nettverk og korrupsjon. Korrupsjon ble først og fremst forstått som nepotisme, kameraderi, forsøk på å påvirke offentlig ansatte og en måte å fremskynde prosesser på – og i mindre grad som rene penge-transaksjoner. Enkelte respondenter hevdet at nettverk lettet mulighe-

tene for korrupsjon fordi folk kjenner hverandre: «Hvis jeg sier nei, vil det høres latterlig ut» (Med-7, SI), «Det handler ikke om å få en blå konvolutt, men om forfremmelse, et prosjekt...» (Fv-6, SI).

Mange bulgarske respondenter hevdet at uformelle nettverk letter mulighetene for korrupsjon fordi det angivelig kan medføre store problemer dersom en gir penger til et totalt ukjent menneske. De fleste sidestilte korrupsjon forårsaket av uformelle nettverk med grov korrupsjon og ga utallige eksempler på hvordan dette kom til uttrykk, spesielt i det politiske liv ved offentlige innkjøp: «Det er mye lettere for meg å forsøke å bestikke en gammel bekjent. Selv om han hadde avslått, ville jeg i hvert fall ikke ha vært bekymret for at han ville ha angitt meg» (NGO-4, Bu), «Du kan ikke oppsøke en domstol og bare betale hvem som helst 2000 leva, da ville de selvsagt kaste deg ut» (Off-an-2, Bu).

De fleste rumenske respondentene var overbevist om at uformelle nettverk gjør korrupsjon lettere, noe som fremgår i svar som «selvfølgelig gjør de det», «det er selvsagt» eller «ja, definitivt». Slike korrupsjonsfremmende nettverk betraktes som så innflytelsesrike at selv statlige institusjoner vegrer seg for å utfordre dem. Mens eksempler på nettverkskorruptjon i Bulgaria først og fremst fokuserte på rene pengetransaksjoner, vektla flere rumenske respondenter rollen uformelle nettverk har i forbindelse med forsøk på å påvirke offentlig ansatte og å skaffe tilgang til informasjon: «Uformelle nettverk genererer korrupsjon ved å øve innflytelse i form av påvirkning» (Med-1, Ro), «Disse nettverkene kan øve press på de ansatte i domstolene, og aktorer frykter politikere og forretningsmenn. Noen statsadvokater unngår å tiltale medlemmer av uformelle nettverk fordi nettverkene er mye mektigere enn de offentlige institusjonene» (Med-3, Ro).

Tilbake til hypotesene

På bakgrunn av den historiske gjennomgangen fremsatte vi tre hypoteser: (i) at uformalitet først og fremst er et resultat av transisjonen, men også en levning fra kommunismen og en del av den nasjonale kulturen, (ii) at uformalitet er mindre utbredt i postkommunistiske EU-medlemsland enn i kandidatland, og også mer utbredt i Tsjekkia enn i Slovenia, og mer utbredt i Romania enn i Bulgaria, samt (iii) at uformalitet forårsaker korrupsjon.

Hva angår vår første hypotese, vektla respondentene i større grad enn forventet betydningen av kultur og kommunisme. Det er imidlertid regionale forskjeller: I Tsjekkia og Romania var det en relativt lik for-

deling mellom de tre elementene nasjonal kultur, kommunisme, transisjon – separat så vel som i kombinasjon – som forklaring på uformelle relasjoner. Slovenene og bulgarerne tilla derimot den kommunistiske erfaringen mindre vekt, og så først og fremst uformalitet som et resultat av kultur og overgangen til det frie markedet. Som allerede nevnt var motstanden mot kommunismen spesielt sterk i Tsjekkia og Romania ettersom tsjekkerne mislyktes med å kvitte seg med kommunismen i 1968 og rumenerne led under Ceaușescus styre. I den grad uformelle nettverk blir sett på som et negativt fenomen, er det kanskje naturlig at «skylden» for deres eksistens tilskrives kommunismen.²²

Funnene presentert over styrker vår hypotese om at samfunnet i kandidatlandene Bulgaria og Romania har et større innslag av uformalitet enn i EU-medlemmene Tsjekkia og Slovenia (jf. tabell 1). Rettsstatens formelle mekanismer ser ut til å være på plass både i Tsjekkia og Slovenia, selv om de ikke fungerer optimalt ennå. I Bulgaria og Romania virker det derimot som om transisjonen har forårsaket betydelig forvirring og mange selvmotsigelser. Det ser dermed ut som om ikke bare *behovet* for uformell praksis er størst i de to sistnevnte landene, men at også at *mulighetene* for slik atferd er større i Bulgaria og Romania enn i Tsjekkia og Slovenia.

Når det gjelder vår siste hypotese – dvs. at uformelle nettverk fremmer korrupsjon – fant vi ingen store forskjeller mellom de fire landene. Imidlertid var våre respondenter i Tsjekkia og Romania langt mer tilbøyelige til å være (svært) enige i dette utsagnet enn respondenterne i Slovenia og Bulgaria. Som tidligere nevnt var de førstnevnte i større grad av den oppfatning at uformelle nettverk har sine røtter i den kommunistiske perioden. Gitt at tsjekkere og rumenere har en mer negativ oppfatning av kommunistperioden enn slovenere og bulgarere, er det derfor kanskje naturlig at våre tsjekkiske og rumenske respondenter argumenterte med større overbevisning for at uformelle nettverk fremmer korrupsjon enn de slovenske og bulgarske. Det er også et visst sammenfall mellom våre funn og landenes score på Transparency Internationals *Corruption Perception Index*: Graden av antatt korrupsjon er lavere i Slovenia enn i Tsjekkia og også lavere i Bulgaria enn i Romania.²³

22 En interessant parallell finner man i måten grekere, armenere og bulgarere ofte gir tyrkerne og Det ottomanske rike skylden for deres samfunns negative sider.

23 Vi kan imidlertid ikke utelukke at resultatene fra Tsjekkia er påvirket av en korrupsjonsskandale som involverte statsministeren og som brøt ut like før undersøkelsen vår ble gjennomført. Rumenske respondenter på sin side kan ha underrapportert problemet pga. press fra EU om å redusere korrupsjonsnivået.

Mulige tiltak for å begrense negative aspekter ved uformelle nettverk

Hva kan så gjøres for å redusere de negative aspektene ved uformelle nettverk i postkommunistiske stater? EU har fremmet en rekke tiltak for å redusere korrupsjon. Disse tiltakene knytter seg i første rekke til formelle regler og institusjoner. Tiltak for å få bukt med negativ uformell praksis vil imidlertid i stor grad være avhengig av at et lands eliter går inn for og slutter opp om disse. Det er derfor nyttig å undersøke hva elitene selv betrakter som de mest effektive tiltakene. Vi ga respondentene våre en liste med 16 forskjellige tiltak som – enten enkeltvis eller i kombinasjon – kan tenkes å kunne redusere negative aspekter ved uformelle nettverk, og ba dem rangere de tre mest effektive tiltakene (se figur 1).²⁴

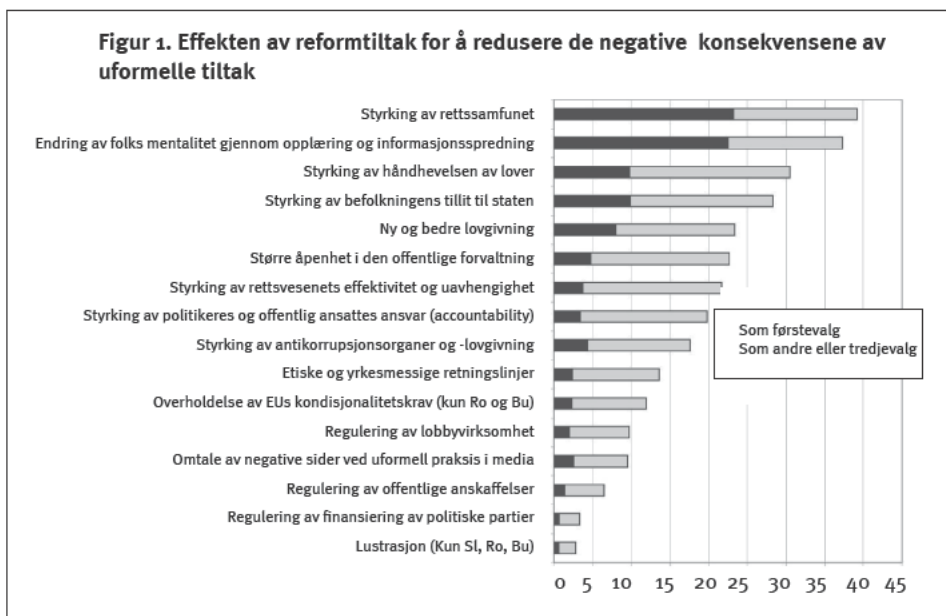
Fire av disse tiltakene – tiltak for å styrke rettsstaten, holdnings- skapende arbeid gjennom opplæring og informasjonsspredning, tiltak for å styrke folks tillit til staten, og lustrasjon – retter seg hovedsakelig mot de grunnleggende årsakene (dvs. de sosiale normene) bak negativ uformalitet, inklusive korrupsjon, snarere enn den uformelle praksisen som sådan. Disse grunnleggende årsakene er til en viss grad et resultat av nasjonal kultur og erfaringer fra kommunismen. Andre tiltak er av mer teknisk karakter og fokuserer direkte på de negative konsekvensene av uformalitet. Figur 1 viser hvor effektivt respondentene anså hvert tiltak å være i forhold til de øvrige tiltakene på listen.²⁵ Den svarte delen av søylene viser hvor mange prosent som mente at tiltaket ville være det mest effektive, mens den grå delen angir andelen av respondentene som vurderte dette tiltaket som potensielt nest mest eller tredje mest effektivt.

Som nevnt over har EUs krav til nye søkerland om tilpasninger i overveiende grad fokusert på formelle regler og formelle institusjoner. Det er derfor spesielt interessant at to tiltak som kan tenkes

24 Det kan hevdes at elitevurderinger av reformtiltak kanskje ikke er helt presise og at ulike typer uformelle nettverk kan bekjempes med ulike tiltak avhengig av hvilke negative effekter de forårsaker. Elitene i vår studie har imidlertid en god forståelse av uformelle nettverk: politikere og forretningsfolk fordi de vanligste uformelle nettverkene er de som knytter disse to gruppene sammen (forretningsfolk er dessuten involvert i offentlige anbudsprosesser), ansvarlige for offentlige innkjøp fordi de ofte er i kontakt med slike nettverk gjennom sitt arbeid, NGOer og media ikke bare fordi de er involvert i uformell aktivitet selv, men også på grunn av deres «vaktbikkjefunksjon», rettsvesenet fordi det eksponeres for nettverk på en daglig basis, og myndighetsrepresentanter som jobber med anti-korrupsjon fordi de konfronteres med problemet på en jevnlig basis. Vi er derfor rimelig sikre på at tiltakene våre respondenter i våre kvalitative og kvantitative undersøkelser foreslår, er relativt vel begrunnet.

25 Av plasshensyn kan vi ikke gå nærmere inn på forskjeller mellom landene. For en analyse av slike forskjeller, se Grødeland & Aasland (2006).

å bidra til å utbedre noe av den negative arven fra fortiden – dvs. tiltak for å styrke rettsstaten og holdningsskapende arbeid gjennom opplæring og informasjon – skilte seg ut som de to tiltakene som ble ansett for å være mest effektive. Tiltak for å styrke folks tillit til staten fikk også relativt høy oppslutning. Derimot ble behovet for lustrasjon vurdert som et svært lite aktuelt tiltak i de landene der dette var aktuelt.²⁶

En relativt stor andel respondenter pekte også på tiltak rettet mot å styrke lovverket – dvs. innføring av nye og bedre lover, samt bedre håndhevelse og styrking av domstolenes uavhengighet – som potensielt effektive tiltak. Slike tiltak blir sett på som svært effektive i land hvor de formelle mekanismene som kjennetegner moderne demokratiske institusjoner er på plass, men hvor lovene ikke fungerer som tenkt og håndhevelsen av lover og regler fremdeles er svak. Tiltak for å fremme profesjonalitet og åpenhet i det offentlige ble sjeldnere nevnt, og innføring av ulike former for reguleringstiltak fikk lav oppslutning. Sistnevnte er ikke overraskende med tanke på den gjennomgripende reguleringen som kjennetegner de kommunistiske statene. Dessuten er de gruppene som ville blitt gjenstand for slike reguleringer, ansett for å være svært korrupte (Grødeland 2005). Forsøk på å regulere bort negative sider ved uformell praksis

26 Dette alternativet ble ikke vurdert av respondentene i Tsjekkia ettersom dette landet har gjennomført lustrasjon.

ville dermed sannsynligvis hatt liten mulighet for å lykkes ettersom de som er ansvarlige for å innføre og føre tilsyn med reformene, trolig ville motsette seg slik regulering. Politikere er som oftest skeptiske til regulering av partifinansiering og lobbyvirksomhet uavhengig av hva slags type samfunn de lever i.

Fremtidsutsikter

Å støtte reformtiltak er én ting – å bestemme seg for å iverksette dem er noe ganske annet. Våre respondenter ble ikke direkte konfrontert med om de trodde det ville være rimelig å anta at reformer ville lykkes eller ikke. Likevel påpekte flere av deltakerne i vår kvalitative undersøkelse dette problemet spontant.

De slovenerne og tsjekkerne som uttalte seg om saken, mente at det nok ville være svært vanskelig, men ikke umulig, å takle de uformelle nettverkene. Bulgarene hevdet derimot at det ville være umulig å regulere uformelle nettverk. Noen mente også at det ikke er tilstrekkelig politisk vilje til å gjennomføre de nødvendige tiltak. «Nesten ingenting kan gjøres blant lovgiverne (...) det er ikke nok politisk vilje» (Off-an-1, Bu). Liknende synspunkter ble uttrykt av noen av de rumenske respondentene.

Hvis våre respondenters syn angående politisk vilje – eller mangelen på slik vilje – reflekterer politiske realiteter, noe vi tror det gjør, er det stor sannsynlighet for at reformer ikke vil føre frem. Dette gir grunnlag for bekymring, ettersom det sivile samfunn, som kan utfordre politikerne til å vedta endringer, står forholdsvis svakt i de postkommunistiske samfunn. Befolkningenes deltakelse på ulike samfunnsområder er også lavere i disse statene enn i Vest-Europa (Grødeland 2006, Howard 2003). Dette gjør det derfor enda viktigere å forsøke å fjerne gamle vaner og tankemønstre som oppmuntrer til illegitime og ulovlige former for uformalitet i postkommunistiske stater. Det finnes ingen raske og enkle løsninger. I det lange løp vil imidlertid tiltak som retter seg mot inngrodde vaner og tankemønstre, trolig kunne frembringe mer varige endringer enn tiltak av mer formell art og som i all hovedsak fokuserer på de negative manifestasjonene av uformalitet.

Litteratur

- Crampton, Richard J. (1997) *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*. London/New York, NY: Routledge.
- Dryzek, John S. & Leslie Holmes (2002) *Post-Communist Democratization. Political Discourses Across Thirteen Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldman, Marshall (1972) *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gow, James & Cathie Carmichael (2000) *Slovenia and the Slovenes. A Small State and the New Europe*. London: Hurst & Co.
- Grødeland, Åse Berit (2005) «Informal Networks and Corruption in the Judiciary: Elite Interview Findings from the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania», paper presentert på World Bank Conference New Frontiers of Social Policy, Arusha, Tanzania, 12.–15. desember (http://siteresources.worldbank.org/INTRANETSOCIALDEVELOPMENT/Resources/Grødeland-Judiciary_rev.pdf) (1. oktober 2006).
- Grødeland, Åse B. (2006) Public Perceptions of Non-governmental Organisations in Serbia, Bosnia & Herzegovina, and Macedonia. *Communist and Post-Communist Studies* 39 (2): 221–46.
- Grødeland, Åse B. (2007) ‘Red Mobs’, ‘Yuppies’, ‘Lamb Heads’ and Others: Contacts, Informal Networks and Politics in the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania. *Europe–Asia Studies* 59 (2): 217–52.
- Grødeland, Åse B. & Aadne Aasland (2006) «Informality and Informal Practices in East Central and South East Europe», paper presentert på The 12 International Anti-Corruption Conference, Guatemala City, 15.–18. november.
- Grødeland, Åse B., Tatyana Y. Koshechkina & William L. Miller (1998) «Foolish to Give and yet More Foolish not to Take»: In-depth Interviews with Postcommunist Citizens on their Everyday Use of Bribes and Contacts. *Europe–Asia Studies* 50 (4): 649–75.
- Howard, Marc Morjé (2003) *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ingrao, Charles (1996) Ten Untaught Lessons about Central Europe: An Historical Perspective. *Habsburg Occasional Papers* 1/96 (www.h-net.org/~habsweb/occasionalpapers/untaughtlessons.html) (1. oktober 2006).
- Ledeneva, Alena (2002) How Russia Really Works. *Open Democracy* 16. januar (www.opendemocracy.net/globalization/article_253.jsp) (18. oktober 2006).
- Masih, Joseph R. & Robert O. Krikorian (1999) *Armenia at the Crossroads*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Miller, William L., Åse B. Grødeland & Tatyana Y. Koshechkina (2001) *A Culture of Corruption? Coping with Government in Postcommunist Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Prucha, Vaclav (1995) «Czech and Slovak Society» i Jiri Musil (red.) (1995) *The End of Czechoslovakia*. Budapest: Central European University Press.
- Sarkisjan, Gagik, Konstantin Khdaverdjan & Karen Juzbasjan (1998) *Potomki Khajka*. Jerevan: Armjanskaja ensiklopedija.
- Sowards, Stephen W. (1996) *Twenty-Five Lectures on Modern Balkan History. Lecture 3: The Principle of Ottoman Rule in the Balkans* (www.lib.msu.edu)

sowards/balkan/lecture3.html) (20. september 2006).

Stefes, Christoph H. (2006) *Understanding Post-Soviet Transitions. Corruption, Collusion and Clientelism*. Basingstoke/New York, NY: Palgrave Macmillan.

Transparency International (uten dato) *Corruption Perception Index* (www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi) (1. oktober 2006).

Sjtokman-beslutningen: Forklaringer og implikasjoner

Arild Moe
assisterende direktør og
seniorforsker ved Fridtjof
Nansens Institutt

Det gigantiske gassfeltet Sjtokman (russ.: Sjtokmanovskoje) i russisk Barentshav, 550 km nord for Kola-kysten, er blitt et velkjent navn i norsk offentlighet. Selv om feltet ble oppdaget allerede i 1988, er det først de tre siste årene det har vært realistiske utsikter til snarlig utbygging.¹ Dette skyldes både den teknologiske utviklingen, som har redusert kostnadene, og mulighetene til å selge gass i flytende form – LNG – til det amerikanske markedet, hvor prisene har steget kraftig. Utviklingen av en energidialog mellom USA og Russland etter 11. september var også en del av bakteppet.

Det russiske statsdominerte gasselskapet Gazprom, som har lisens for utbyggingen av feltet gjennom et datterselskap, inviterte høsten 2003 utenlandske oljeselskaper til å være med å danne et konsortium for utvinning, produksjon av LNG, transport og markedsføring av gass fra feltet, med sikte på oppstart i 2011. Dette første av i alt tre trinn på Sjtokman ville omfatte produksjon av ca. 20 milliarder kubikkmeter gass årlig. De fleste store internasjonale selskapene viste interesse og i september 2005 offentliggjorde Gazprom en liste på fem som skulle være med i siste anbudsrunde: Chevron, ConocoPhillips, Total, Statoil og Hydro. Fra denne listen ville Gazprom velge de selskaper som skulle bli med i konsortiet, hvor de ville få en samlet eierandel på 49 %. Endelig avgjørelse ble utsatt en rekke ganger, uten klare begrunnelser. Imidlertid

---

Forfatteren takker for kommentarer fra Leif Christian Jensen, Kristine Offerdal, Thomas Devold og to anonyme fagfeller.

1 For en oversikt over de første forsøkene på å etablere et Sjtokman-prosjekt, se Moe (1994, 2001).

bredte det seg en stigende optimisme i Norge om at begge de to norske selskapene ville komme med når avgjørelsen først ble tatt. Optimismen var næret blant annet av uttalelser fra russisk side om Norge som en strategisk partner på energiområdet. Sjtokman skulle bli verdens hittil største gassfelt i produksjon offshore og samtidig markere åpningen av den russiske arktiske sokkel hvor det er påvist flere enorme gassfelt. Deltakelse i Sjtokman-prosjektet ville derfor kunne ha stor strategisk betydning for alle involverte selskaper, ikke minst de norske.

Den 9. oktober 2006 kunngjorde imidlertid Gazprom en beslutning som kullkastet de vestlige visjonene for utvikling av feltet. Det har allerede vært spekulert mye i hva som er den virkelige begrunnelsen for denne beslutningen. Vi kan ikke vite med sikkerhet hvilke overlegninger russiske beslutningstakere har gjort, men jeg vil i denne artikkelen sannsynliggjøre noen forklaringer med basis i det vi faktisk vet noe om, nemlig den offisielle begrunnelsen, måten beslutningen ble formidlet på, samt utviklingen innenfor andre relevante saksområder som har løpt parallelt og mer generelle utviklingstrekk i Russland. Mot denne bakgrunnen kan vi også diskutere hva som er sannsynlig utvikling fremover. Beslutningen reiser også mer generelle spørsmål om hvordan viktige avgjørelser fattes i dagens Russland og om hvordan russisk energidiplomati virker.

Beslutningen og den offisielle begrunnelsen

Sjtokman-beslutningen hadde to hovedelementer. For det første ble planen om å utvikle et prosjekt med produksjon av flytende naturgass rettet mot det amerikanske markedet skrinlagt sammen med tanken om å danne et internasjonalt konsortium. Anbudskonkurransen var med andre ord annullert. Det andre elementet gikk ut på at man nå ville utvikle et alternativt prosjekt der gassen skulle sendes med rørledning til Europa, og at Gazprom ville stå for utbyggingen selv. Det ble gitt to begrunnelser, én negativ og én positiv. Den negative knytter seg til det første elementet i beslutningen: De utenlandske selskapene hadde ikke tilbudt Gazprom aktiva i bytte som i størrelse og kvalitet sto i forhold til de andeler de søkte i Sjtokman. Den positive begrunnelsen omhandlet det andre elementet: Den nye utbyggingsplanen ville utgjøre en ytterligere garanti for gassleveransene til Europa og samtidig være bevis på at det europeiske markedet har prioritet for Gazprom.

Kunngjøringen var oppsiktsvekkende på flere måter. Beslutningen om å gi opp planene om LNG-salg til USA innebar et klart brudd med Gazproms strategi for utvikling av LNG og innpass på nye markeder – les USA (Stern 2005: 162–63). Også begrunnelsen virket merkelig. Tidligere hadde Gazprom uttalt at de avgjørende kriteriene for valg av partnere ville være teknologi, finansiell styrke og adgang til det amerikanske markedet. Flere av de interesserte selskapene, deriblant Statoil og Hydro, hadde imidlertid lagt inn andeler i egne felt som Snøhvit og Ormen Lange som et element i sine tilbudspakker. Statoil tilbød endatil Gazprom adgang til LNG-terminalen i Cove Point i USA. På denne måten ville selskapet både kunne få tilført kompetanse og få LNG å selge på et tidlig tidspunkt.

Det var tydelig at andeler i prosjekter i utlandet fortonte seg som mer og mer interessant for Gazprom, men selskapet hadde ikke, i hvert fall ikke utad, krevd at slike andeler skulle stå i forhold til Sjtokman i størrelse. For øvrig uttalte Gazproms stedfortredende direktør med ansvar for LNG, Aleksandr Rjazanov, så sent som i juli at de aktiva som var tilbudt av de utenlandske selskapene var meget interessante. Senere har det kommet avismeldinger om at Gazproms forventninger til feltet har økt og at «bytteforholdet» med utenlandske aktiva dermed fortonte seg mindre gunstig enn tidligere (*Kommersant* 19. oktober 2006).² Men det virker likevel ikke troverdig at selskapet ville forkaste sin strategi på et slikt grunnlag – ikke uten å gjøre sine mulige samarbeidspartnere kjent med at man nå prioriterte andeler i utlandet mye høyere enn før og/eller at man hadde revurdert feltets potensial.

Hvem bestemmer?

Beslutningen ble kunngjort 9. oktober 2006 gjennom et intervju Gazproms direktør, Aleksej Miller, gav til en russisk tv-kanal som primært er rettet mot utenlandske seere. Et sammendrag av intervjuet ble senere på dagen sendt ut som en pressemelding fra Gazprom.³ De fem utenlandske selskapene som tidligere hadde vært i nær kontakt med Gazprom, og som hadde lagt ned millioner

2 De siste re-estimatene av Sjtokman, basert på boring på feltet i sommer, kom for øvrig samtidig eller rett etter kunngjøringen av Sjtokman-beslutningen.

3 For Gazproms pressemelding 9. oktober 2006, se www.gazprom.ru/news/2006/10/091755_21270.shtml.

i arbeidet med omfattende tilbud, fikk intet forhåndsvarsel. Selv flere uker etter kunngjøringen hadde de ikke mottatt noen direkte beskjed fra Gazprom.

Flere har tilskrevet den manglende informasjonen til de tidligere prospektive samarbeidspartnere russisk arroganse. Men det er også mulig at den skyldes selve beslutningsprosessen. Det kan se ut som det ikke var noen omfattende prosess forut for beslutningen, og at det derfor egentlig var svært få som kunne uttale seg om den. Det virker helt klart at beslutningen ikke var blitt behandlet i regjeringen. Energi- og industriministeren var ikke orientert. Bare få timer før kunngjøringen holdt han en bred energipolitisk redegjørelse hvor Sjtokman fortsatt figurerte. Den som imidlertid var på høyde med situasjonen var president Putin. Han hadde allerede kommet med uttalelser et par uker tidligere om at deler av gassen fra Sjtokman kunne bli dirigert mot Europa (*Vremja Novostej* 25. september 2006). Dette ble ikke særlig vektlagt av observatører fordi sammenhengen var så uforpliktende. I retrospekt virker det opplagt at dette var et forvarsel om beslutningen. Dagen etter Millers kunngjøring, 10. oktober, dro Putin på statsbesøk til Tyskland. Det virker rimelig å anta at kunngjøringstidspunktet var avpasset til – og kanskje fremskyndet på grunn av – dette besøket, hvor energisamarbeid var et hovedtema.

I Tyskland gjentok Putin den offisielle begrunnelsen, men utdypet den også: «Vårt selskap var ikke interessert i finansielle ressurser, men i bytte av aktiva.»⁴ Han la særlig vekt på at deler av gassen nå skulle sendes til Europa via rørledning. Av høflighet, eller også for å stikke en liten kile inn mellom Tyskland og USA, passet han på å si at dette konseptet opprinnelig var forbundskansler Angela Merkels idé. Hun hadde foreslått det på et av sine første møter med Putin og «vi tenkte over det». Putin presenterte omdirigeringen av gassen fra Sjtokman som en del av en større visjon om tett energisamarbeid mellom Russland og Tyskland: «Dette betyr at i løpet av 50–60–70 år vil Tyskland motta ytterligere [energi]ressurser – i dag mottar landet ca. 40 milliarder – 50–55 milliarder kommer i tillegg. [Tyskland] blir ikke bare den største forbrukeren av russisk gass, men også et transittland, og blir et stort senter for videre distribusjon

4 Fra president Putin og forbundskansler Merkels felles pressekonferanse i Dresden 10. oktober 2006 (www.kremlin.ru/appears/2006/10/10/2214_type63377type63380type82634_112317.shtml).

av energiresurser til våre kunder i Europa.»⁵ Putin fortalte videre at noe av gassen vil bli gjort flytende og sendt til verdensmarkedene, men «vi har ikke bestemt oss ennå for de faktiske proporsjonene» (*Süddeutsche Zeitung* 10. oktober 2006).⁶

Ikke overraskende peker indisiene mot at den endelige avgjørelsen i Sjtokman-saken ble truffet i presidentens administrasjon og ikke i Gazprom selv. Gazprom er i økende grad blitt knyttet til den utøvende makt, og både Miller og selskapets styreformann Dmitrij Medvedev er Putins menn. I en sak med sterke utenrikspolitiske så vel som nasjonaløkonomiske overtoner har det hele tiden vært antatt at det politiske maktsentrum var involvert. Imidlertid har de fleste utenforstående observatører vært av den oppfatning at prosjektet som sådan ble politisk klarert for lenge siden, og at den politiske «innblanding» i siste fase ville dreie seg om valg av samarbeidspartnere. Når nå hele prosjektet ble lagt til side, eller i alle fall ble radikalt endret, må man spørre hvilke forhold som har forandret seg.

Gazprom er ikke en enhetlig aktør

Selv om selskapets ledelse like til det siste gav sin støtte til utbygging av Sjtokman-feltets første fase som et LNG-prosjekt, har det hele tiden hersket intern uenighet i Gazprom. Tyngdepunktet i selskapets organisasjon ligger i Vest-Sibir, i driften av de gigantiske gassfeltene der og rørledningene som frakter gassen tusenvis av kilometer vestover. Folk med bakgrunn i denne kjernevirksomheten har ofte betraktet offshore og LNG som et fremmedelement som ville kunne trekke oppmerksomhet og investeringsmidler bort fra utbyggingen i Vest-Sibir, spesielt Jamalhalvøya.

I og med at Sjtokman skulle utbygges som et LNG-prosjekt primært rettet mot det amerikanske markedet, utgjorde prosjektet tilsynelatende ikke noen «konkurrent» til utbyggingen av Jamalhalvøya. Gassen derfra vil bli pumpet inn i rørledningsnettet. «Sibir-lobbyen» så det imidlertid annerledes. De fryktet at Sjtokman ville ta oppmerksomhet såvel som investeringsmidler bort fra deres interesseområde. Dessuten var det åpnet for at de neste utbyggings-

5 Stenografisk referat fra møte med representanter for forretningslivet i Bayern 11. oktober 2006 (www.kremlin.ru/appears/2006/10/11/2353_type63376type63377type63381_112412.shtml).

6 En engelsk oversettelse av intervjuet finnes på www.kremlin.ru/eng/text/speeches/2006/10/10/1519_type82916_112362.shtml.

trinnene på Sjtokman skulle inkludere en rørledning sørover fra Kolahalvøya. Dermed ville Sjtokman etter hvert bli et alternativ til utbygging i Vest-Sibir også leveransemessig.

Sibir-lobbyen har argumentert for at utbyggingen av Sjtokman burde vente til etter Jamal. Det kan antas at i Gazproms ledelse har særlig Aleksandr Ananenkov, som er en av Millers stedfortredere og tidligere sjef for selskapets største produksjonsorganisasjon, Jamburggazdobytsja, målbåret slike synspunkter. Den ledende talsmann for Sjtokman i selskapsledelsen har vært en annen av stedfortrederne, Aleksandr Rjazanov, som har hatt ansvaret for LNG-satsningen og som også ble satt inn som leder for selskapets oljevirkosomhet Gazprom Neft. Både LNG og olje er virksomheter som retter seg mot nye markeder og har andre fortjenestemarginer enn den tradisjonelle gassproduksjonen. 15. november kunngjorde Gazprom at Rjazanov var blitt fritatt for sin funksjon som stedfortreder «i forbindelse med utløp av arbeidskontrakten».⁷

Motstanden mot Sjtokman innad i Gazprom har altså hele tiden vært til stede, men den har ikke vært sterk nok til å forhindre at prosjektet ble videreutviklet. Den kan derfor neppe alene forklare beslutningen som ble truffet om å gi opp LNG-prosjektet. Dessuten kan man innvende at Gazprom ikke har satt kroken på døren for Sjtokman, de har bare omdefinert prosjektet. Ved å prioritere gass gjennom rørledning til Europa er jo faktisk «konkurransen» med Jamal blitt enda tydeligere enn den var med LNG-konseptet. Dessuten vil det nye konseptet innebære at Gazprom må stå for investeringene alene. Dermed skulle man tro at det andre hovedelementet i Sjtokman-beslutningen står i sterk strid med interessene til Sibir-lobbyen. Spørsmålet blir da hvordan de to elementene i Sjtokman-beslutningen forholder seg til hverandre og hvilken vekt man skal tillegge dem.

Er de alternative planene troverdige?

Kunngjøringen om at LNG-prosjektet var lagt til side og at deltakelse fra utenlandske selskaper med store eierandeler ikke lenger var aktuelt, fremstår som entydig og endelig. Beslutningen kan vanskelig omgjøres fordi Gazprom med sin beslutning sendte et signal til markedet om at det må orientere seg mot andre LNG-leverandører.

7 Pressemelding fra Gazprom 15. november 2006 (www.gazprom.ru/news/2006/11/151650_21595.shtml). Degraderingen ble sannsynligvis ikke primært utløst av Sjtokman-saken, men av strid om organiseringen av Gazprom Neft. Men svekkelsen av Rjazanovs stilling – som hadde pågått over tid – har nok også svekket Sjtokman-prosjektet.

Den markedsnisjen i USA som Sjtokman-gass var ment å dekke, har høyst sannsynlig allerede forsvunnet. Det andre elementet – planene om rørledning sørover – er av en annen karakter. De er uforpliktende og uten klar tidsangivelse. Men hovedspørsmålet blir om de i det hele tatt er troverdige.

Når Gazprom i utgangspunktet ønsket å samarbeide med utenlandske selskaper i utbyggingen av Sjtokman, hadde det flere begrunnelser. En viktig årsak var teknologi. Sjtokman er et felt som vil kreve det ypperste av helt ny teknologi både for produksjon av gassen og transporten inn til land over avstander som er betydelig større og forhold som er langt vanskeligere enn for noe stort felt under produksjon i dag. Finansiering og deling av risiko var også en begrunnelse for å søke samarbeid. Endelig var erfaring med LNG-handel og markedsadgang et argument.

Markedsadgang i USA og LNG-erfaring er naturligvis mindre relevant i det nye prosjektet. Finansiering oppfattes tydeligvis heller ikke som kritisk. Ifølge Putin er det «lett å reise penger for et høylikvid prosjekt som dette på verdens finansmarkeder» (*Süddeutsche Zeitung* 10. oktober 2006). Men det vil være nærmest unikt at ett selskap alene påtar seg hele risikoen ved et prosjekt av Sjtokmans størrelse og karakter, noe som selvfølgelig vil påvirke betingelsene for finansieringen. Når det gjelder teknologi, er det ikke kontroversielt å hevde at den ikke lenger kontrolleres av olje- og gasselskapene. Teknologi og teknologitjenester kan kjøpes fra spesialiserte leverandører. Denne muligheten ble da også eksplisitt nevnt i Millers redegjørelse om Sjtokman og var et poeng teknologileverandører som f.eks. Aker Kværner merket seg.

Betyr dette at deltakelse fra utenlandske oljeselskaper ikke er påkrevet? Her finnes det nok delte meninger. Men det er helt sikkert at et prosjekt som Sjtokman må ha en kvalifisert operatør til å lede utbyggingen. Den vil sette meget store krav til prosjektleidelse og gjennomføring. Gazprom har lite offshore-erfaring, noe de ikke har lagt skjul på. Hva som er mindre kjent, er at Gazprom har svært liten erfaring med store feltutbygginger overhodet. Siden reorganiseringen av den statlige russiske gassindustrien som et eget selskap på begynnelsen av 1990-tallet har det ikke skjedd noen store utbygginger fra grunnen av. På det største nye feltet som er satt i produksjon, Zapoljarnoe, var det meste av forarbeidet gjort allerede i sovjettiden. Den gang var det ikke gassindustrien selv, men et spesialisert ministerium, Minneftegazstroj, som sto for utbygging av olje- og gassfelt. Det er sterk grunn til å tvile på at Gazprom de nærmeste årene vil være i stand til å lede en kompleks offshore-ut-

bygging, selv om den nødvendige teknologien kan kjøpes. Man må også spørre seg om ledelsen i Gazprom selv tror på de nye planene, eller om de først og fremst er fremlagt for å dempe inntrykket av at hele Sjtokman er lagt på is.

Nye muligheter for utenlandske selskaper?

I president Putins kommentar til Sjtokman-beslutningen under pressekonferansen i Tyskland 10. oktober og i avisintervjuet med *Süddeutsche Zeitung* samme dag presiserte han at deltakelse av utenlandske selskaper i samarbeid om utvikling av feltet, LNG-anlegg, transport og markedsføring i tredje land ikke kunne utelukkes. Utenlandske selskaper merket seg nok denne uttalelsen, og en representant for Shell erklærte at hans selskap er villig til å delta på Sjtokman som kontraktør (*Prime-Tass* 24. oktober 2006). Dette kan bety at Shell vil leie ut sin organisasjon til å lede prosjektet mot betaling og at Gazprom bare nominelt blir operatør. Slike arrangementer er kjent fra mindre utbygginger, bl.a. i Nordsjøen. Men Sjtokman er av en annen størrelsesorden. Et kontraktørrangement ville innebære kompliserte forhandlinger om risiko. Ville eieren av feltet – Gazprom – kunne akseptere å ta all risiko ved et prosjekt som gjennomføres av et annet, utenlandsk selskap? Ville Shell kunne påta seg noen som helst risiko uten også å ha en andel i prosjektets oppside? Og hvis utenlandske selskaper likevel må inn bakveien, hva var da poenget med å hive dem ut i første omgang?

Anonyme kilder i Gazprom antyder at man tenker seg et såkalt «buy-back»-skjema, som går ut på at utenlandske operatører får betalt gjennom produksjonen fra feltet etter en nærmere avtalt formel og selv må bære tapene hvis prosjektet ikke går etter planen (*Kommersant* 19. oktober 2006). Lisenseierens risiko blir tilsvarende redusert. Slike arrangementer er blitt anvendt i Iran de senere årene. Oljeselskapene liker det ikke, men har gått med på det. Men i den grad utenlandske selskaper og Gazprom har vesensforskjellige oppfatninger av risiki på Sjtokman-prosjektet, kan man spørre seg om et slikt skjema i det hele tatt er anvendbart der.

Utenlandske selskapers stilling i Russland

Utsiktene til utbygging med hjelp fra utenlandske selskaper må også ses i lys av andre forklaringer på Sjtokman-beslutningen. Det hersker ingen tvil om at den russiske stat har økt sin kontroll med olje- og gassindustrien de seneste årene. Selskaper hvor staten er

eneier eller har et klart flertall av aksjene, står i dag for en langt større andel av produksjonen enn for bare få år siden. Overføringen av Yukos' produksjon til Rosneft og salget av Sibneft til Gazprom har betydd mest i så måte.

Russiske myndigheter og myndighetspersoner har i tillegg ved flere anledninger markert at direkte deltakelse fra utenlandske selskaper i Russland hverken er ansett som påtrengende viktig eller ønskelig. Allerede inngåtte avtaler er blitt satt under press som oppfattes som i hvert fall delvis politisk motivert. Det mest slående eksemplet er kritikken av produksjonsdelingsavtalen (PSA) for Sakhalin 2-prosjektet i Stillehavet. Sakhalin 2-avtalen ble inngått for 12 år siden, på et tidspunkt da prosjektets oppfattede risiko var vesentlig høyere og oljeprisen betraktelig lavere enn tilfellet er i dag. Når produksjonen på Sakhalin 2 settes i gang, kommer Russland mye dårligere ut enn om avtalen var blitt inngått i den situasjon man har i dag, noe mange russiske politikere har merket seg. Flere observatører har derfor ment at Sjtokmans skjebne er et resultat av det vanry som slike produksjonsdelingsavtaler har kommet i.

Selv om en PSA lenge ble fremholdt som det beste arrangement for Sjtokman både av de utenlandske oljeselskapene og av Gazprom selv, var ikke andre løsninger utelukket. Alle de fem selskapene som var med i siste runde hadde erklært at de også kunne vurdere andre løsninger (i motsetning til et selskap som Shell som visstnok krevde PSA, noe som kan være en av årsakene til at dette selskapet ikke kom med i siste runde). Produksjonsdelingsproblematikken kan derfor neppe være en direkte forklaring på Sjtokman-beslutningen. Noe annet er at PSA-kritikken inngår i et større bilde hvor skepsisen til utenlandske selskaper er blitt større og det antatte behovet for deres deltakelse er blitt mindre. På Sakhalin er en av grunnene til at Russland kommer dårlig ut, at kostnadene på prosjektet har økt voldsomt. Dette etterlater et inntrykk av at deltakelse av internasjonale selskaper ikke borger for effektivitet.

Den negative holdningen til utenlandske selskaper må også ses på bakgrunn av markedsforholdene så vel som utviklingen i den russiske olje- og gassindustrien. Produksjonsveksten de senere år, i en situasjon med høye verdensmarkedspriser for både olje og gass, har gitt russiske myndigheter og selskaper både handlefrihet og selvsikkerhet. Skepsisen til utlandet, som hele tiden har vært til stede, kan i dag uttrykkes uten betydelige kostnader av noe slag. I dagens energimarked er produsentlandenes posisjon vesentlig sterkere enn for bare få år tilbake. Inntrykket man sitter med i Russland er at de store importlandene og de internasjonale oljeselskapene er

villige til å sluke kameler for å få tilgang til ressursene. Det politiske klimaet er også klart endret de senere år, og 49 prosent utenlandsk eierandel i en strategisk ressurs på russisk territorium er blitt mindre politisk akseptabelt.

Mer inngående analyser av både olje- og gassektoren i Russland viser at det ligger problemer forut (IEA 2006, Ahrend & Tompson 2006). Lete- og utbyggingsaktiviteten har vært for liten de senere årene. Det kan bli behov for å tenke nytt i forhold til internasjonale selskaper om bare få år hvis produksjonen begynner å falle eller verdensmarkedsprisen skulle synke merkbart. Men per i dag er bildet som preger russisk politikk at ting går bra uten utenlandsk deltakelse. Hvorfor skal man da forsere utbyggingen av Sjtokman ved hjelp av store utenlandske eierandeler?

Forholdet til USA og WTO

Holdningen til utenlandske selskaper er også preget av utenrikspolitiske forhold. Da Sjtokman-prosjektet ble konsipert i 2003, skjedde det på bakgrunn av en forbedring av forholdet mellom USA og Russland. De to landene hadde innledet en energidialog, og det ble snakket om Russland som et viktig alternativ til det ustabile Midtøsten for olje- og gassforsyninger til USA. Det ble imidlertid ganske raskt klart at Russland ikke ville få noen særbehandling i USA, og Yukos-saken skapte betydelig politisk skepsis til utviklingen i Russland generelt og energisektoren spesielt. Det siste som var igjen av energidialogen var faktisk Sjtokman.

Det mer anstrengte forholdet mellom Russland og USA ble reflektert på flere saksområder. Ett av disse var forhandlingene om russisk medlemskap i WTO. Tidlig i 2006 ble det rapportert fra pålitelige kilder at man fra russisk side hadde truet med å utestenge amerikanske selskaper fra Sjtokman dersom det ikke ble enighet om russisk WTO-medlemskap. Koblingen ble aldri uttrykt offisielt, og man måtte spørre seg om dette var en ren bløff. Det virket nemlig lite sannsynlig at det kunne bli noen utbygging av Sjtokman med LNG-leveranser til USA hvis amerikanske selskaper var utelukket fra deltakelse. Og hvorfor skulle man fra russisk side lage en kobling som kunne føre til at et prosjekt man ellers var interessert i havarerte? Ville ikke dette være å skyte seg selv i foten?

Hvis WTO-forhandlingene faktisk var medvirkende årsak, ville det ha vært et poeng å markere at det var en sammenheng, for å vise at Russland kunne sette makt bak kravene. Og selv om det i virkeligheten ikke var noen sammenheng, kunne man ha scoret et

lite forhandlingspoeng ved å late som det var det. Så vidt vites har imidlertid russiske myndigheter ikke henvist til WTO-forhandlingene som en forklaring på Sjtokman-beslutningen, og det virker lite trolig at de hadde noen selvstendig betydning. Men også på det utenrikspolitiske området er det nå en stemning som ikke støtter opp om et langsiktig, internasjonalt samarbeidsprosjekt som Sjtokman ville kunne blitt.

Gassbalansen

Første fase av Sjtokman ville ha betydd økte inntekter og innpass på nye markeder for Gazprom. Den ville imidlertid ikke ha ført gass inn i det russiske ledningsnett som forsyner innenlandske konsumenter og leverer gass til de europeiske markedene hvor Gazprom har inngått langsiktige eksportkontrakter. Det er en økende oppmerksomhet i Russland – og i utlandet – rundt behovet for å bygge ut ny produksjonskapasitet for å kompensere fallet i produksjon fra gigantfeltene i Vest-Sibir (IEA 2006: 33–35).

Noen dager før Sjtokman-beslutningen ble kunngjort, fattet Gazproms ledelse vedtak om å iverksette utbygging av Bovanenko-feltet på Jamalhalvøya med sikte på produksjonsstart i 2011.⁸ Planen er etter hvert å nå et produksjonsnivå på 115 milliarder kubikkmeter i året, og det antydes at feltet vil kunne produsere hele 140 milliarder årlig. Dette er selvsagt ikke en beslutning som er truffet i hui og hast. Planene har foreligget lenge. Men innfasingstidspunktet har blitt forskjøvet og endret flere ganger. Det så lenge ut til at feltet først ville bli faset inn etter Sjtokman, men de nyeste prognosene for gassbehovet har gjort utbygging der til et mer presserende spørsmål. Dermed ville utbyggingen av Bovanenko ha måttet gå parallelt med Sjtokman. Det virker ikke usannsynlig at noen har sett at dette kunne bli for mye, finansielt, organisatorisk og med hensyn til industriell kapasitet. Ett av prosjektene måtte utsettes, og kostnadene ved å droppe LNG-prosjektet ble ansett som mindre enn problemene som vil kunne oppstå ved svikt i gassforsyningen.

Dette resonnementet har også implikasjoner for de nye «planene» for Sjtokman. Hvis det av de ovennevnte grunner var ufor-svarlig å gå i gang med LNG-prosjektet nå, vil det være nesten like problematisk å bygge ut feltet som et rørledningsprosjekt. Følgelig er det ikke grunn til å tro at det vil skje før etter at Jamal er kommet

8 Se Gazproms pressemelding 6. oktober 2006 på www.gazprom.ru/news/2006/10/061805_21254.shtml.

under kontroll. Denne konklusjonen sammenfaller med vurderingen av at Gazprom per i dag ikke har evnen til å bygge ut selv i noe fall. Ikke desto mindre kommer det uttalelser fra Gazprom om at leveranser fra Sjtokman til rørledningsnettet skal starte allerede i 2013.⁹ Det er imidlertid verdt å minne om at Gazprom har en lang historie med fastsettelse av datoer for produksjonsstart på felt, deriblant Sjtokman, som har vist seg å savne ethvert grunnlag i realistiske tidsperspektiver for utbygging.¹⁰

En norsk dimensjon?

De siste to år har det nærmest hersket en «Sjtokman-feber» i Norge. Selv om man lenge slett ikke var sikker på om de norske selskapene ville bli med i konsortiet, var det tilsynelatende hevet over all tvil at feltet ville bli realisert relativt raskt og at det ville ha betydelige ringvirkninger i Norge, regionalt så vel som nasjonalt, uavhengig av om de norske selskapene kom med eller ikke. Det siste året har også optimismen rundt norsk deltakelse økt. Men Sjtokman har aldri hatt en så sentral posisjon i offentligheten i Russland som i Norge. Russland er stort land og det foregår hele tiden viktige ting langt utenfor norsk synsvinkel og interessesfære.

I Norge har man lett for å isolere saker som angår Norge, fra andre interesser og utviklingstrekk i Russland. Man ser dem gjerne i en norsk-russisk dimensjon og kobler dem til andre norsk-russiske anliggender, som for eksempel avgrensingsforhandlingene i Barentshavet. Det virker imidlertid som en temmelig sikker konklusjon at Sjtokman-avgjørelsen ikke har noen brodd mot Norge, selv om det proklamerte strategiske partnerskap ikke har vist seg å ha særlig betydning.¹¹ Man kan også med stor sikkerhet hevde at det ikke er noe norske myndigheter eller selskaper kunne ha gjort som ville ha gitt et annet utfall. Noe annet er at bortfallet av Sjtokman vil ha konsekvenser for norsk nordområdepolitikk, siden det var forventet at prosjektet ville medføre utvikling av kontakter og samarbeid Norge–Russland over et bredt spekter og virke som en motor for utviklingen i nord.

9 Intervju med Vlada Rusakova, leder for Gazproms avdeling for strategisk utvikling og medlem av konsernledelsen (*Vremja Novostej* 17. oktober 2006). Aleksandr Ananenkov er også blitt sitert med en lignende uttalelse (*Gazeta.ru* 30. oktober 2006).

10 Se for eksempel Moe (2001: 142, 148).

11 Putin fortsetter allikevel å snakke om at Norge er en naturlig partner for Russland på energiområdet, jf. pressemelding om møte med statsminister Jens Stoltenberg 24. november 2006 (www.kremlin.ru/text/appears/2006/11/114453.shtml).

Konklusjoner

I denne artikkelen er en rekke forklaringer på Sjtokman-beslutningen blitt drøftet. Noen er blitt forkastet, men de fleste kan tenkes å ha hatt en betydning og står ikke nødvendigvis i konflikt med hverandre. Er så beslutningen god eller dårlig for Russland? Dette skal man være forsiktig med å uttale seg om uten å kjenne beslutningsgrunnlaget i mer detalj. Men kjernepunktet i beslutningen ser ut til å være at man ikke ønsket å sette i gang et nytt stort energiprojekt med utenlandske selskaper i en ledende rolle nå. Man vil kunne hevde at den russiske stat som ressurseier kan ha langsiktige interesser som ikke harmonerer med utenlandske selskapers og gasskjøperes interesser, og det finnes også utenlandske observatører som mener beslutningen var riktig – for Russland. Men selv om man skulle slutte seg til dette syn, er det trekk ved beslutningen som gir den et preg av å ikke være fullt ut gjennomtenkt.

For det første, hvis hovedpoenget var å utsette Sjtokman, kunne det ha vært gjort på en mykere måte. Beslutningen har lukket opsjoner på LNG-siden for Russland, opsjoner man ikke trengte å lukke så ettertrykkelig. Den udiplomatiske formidlingen av beslutningen var i seg selv ikke egnet til å inngi tillit.

Ouverturen til Tyskland og Europa har heller ikke vært særlig vellykket. Sjtokman-beslutningen har ikke utløst store gledesreaksjoner der. Det er flere grunner til dette. Mange ser at Gazprom ikke har levert noe overbevisende konsept for utbygging av feltet med seg selv i lederrollen. Dermed vil ikke feltet utgjøre noe reelt tillegg til forsyningene til Europa. Men en annen viktig faktor er at beslutningen oppfattes som politisk grunnet. Selv om den denne gangen gikk i favør av Europa, viser den et system hvor politiske overlegninger kan trumfe kommersielle vurderinger gjort av selskaper. En annen gang kan Europa rammes på en like uforutsigbar måte. Det er ikke mange måneder siden man fra russisk side truet med å prioritere andre markeder enn Europa hvis Gazprom ikke fikk bedre innpass nedstrøms.¹² På denne bakgrunn har kanskje Sjtokman-beslutningen snarere økt mistilliten mellom Europa og Russland enn redusert den, og er i så fall nok et eksempel på at russisk energidiplomati ikke virker helt etter hensikten.¹³

12 For Aleksej Millers trusler i april 2006 om å prioritere det asiatiske markedet, se www.spiegel.de/international/0,1518,412155,00.html.

13 For en diskusjon av russisk energidiplomati og bruken av energi som pressmiddel i russisk utenrikspolitikk, se Larsson (2006).

På amerikansk side er stillheten etter beslutningen øredøvende. Det kan virke som man der allerede hadde avskrevet Russland som en pålitelig leverandør. I alle fall er det ikke noe ved begrunnelsen for beslutningen og kommentarene som er gitt etterpå fra russisk side som har forsøkt å redde stumpene av den russisk-amerikanske energidialogen.

Selv om man kan identifisere mange argumenter som er relevante for Sjtokman-beslutningen, virker det ikke trolig at alle implikasjoner er grundig gjennomtenkt fra russisk side. Snarere kan det virke som beslutningsprosessen er abrupt og litt tilfeldig. Generelt har den økende sentraliseringen i Russland ført til en overbelastning av de sentrale beslutningstakerne (Hønneland & Jørgensen 2006). Ansvar for endelige beslutninger skyves oppover. President Putin har selv klaget over at regjeringen ikke klarer å treffe beslutninger og at presidentadministrasjonen må inn i bildet i for mange saker. Utbygging av Sjtokman er antakelig en type strategisk beslutning hvor toppledelsen i landet ville vært inne i bildet selv om systemet var mer desentralisert. Men problemet for Sjtokman er at toppledelsen er involvert i så mye annet at kvalitetssikringen også av denne beslutningen blir skadelidende. Innenfor et slikt beslutningssystem er det de store trekk som betyr noe, ikke de finere detaljer.

Det kan trekkes mange lærdommer av Sjtokman-saken. Én er utvilsomt at det er de til enhver tid rådende politiske forhold som betyr noe, og ikke politiske erklæringer og intensjoner som blir uttalt når et samarbeid startes opp. Det ser videre ut til at man på russisk side betrakter kostnadene ved å gå bort fra tidligere erklæringer som små. Et annet poeng er at mange av de forklaringselementene som er lansert i denne artikkelen, egentlig ikke har så mye å gjøre med selve Sjtokman. Avgjørelsen kan i stor grad ses som en konsekvens av bredere utviklingstrekk og prioriteringer. En viktig implikasjon er at man må unngå nærsynthet i analysen av enkeltprosjekter – selv når de er så store som Sjtokman. En tredje opplagt lærdom er at drastiske vedtak fattes uten særlig forvarsel. Man må være innstilt på uforutsigbarhet også i andre saker. Men man skal ikke forvente at Sjtokman-prosjektet plutselig kommer tilbake. Riktignok kunne en ensidig russisk beslutning stoppe prosjektet, men for å starte et nytt trengs det tilslutning og tillit fra andre aktører, både kommersielle og statlige.

Litteratur

- Ahrend, Rüdiger & William Tompson (2006) Realising the Oil Supply Potential of the CIS. *OECD Economics Department Working Papers* (484). Paris: OECD.
- Hønneland, Geir & Jørgen Holten Jørgensen (2006) *Moderne russisk politikk – En innføring i Russlands politiske system*. Bergen: Fagbokforlaget.
- IEA (2006) *Optimising Russian Gas – Reform and Climate Policy*. Paris: International Energy Agency.
- Larsson, Robert L. (2006) *Russia's Energy Policy: Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier*. Stockholm: FOI.
- Moe, Arild (1994) «Oil and Gas: Future Role of the Barents Region» i Olav Schram Stokke & Ola Tunanander (red.) *The Barents Region: Cooperation in Arctic Europe*. London: Sage Publications.
- Moe, Arild (2001) «Offshore Developments: The Compatibility of Central Decisions and Regional Concerns» i Geir Hønneland & Helge Blakkisrud (red.) *Centre–Periphery Relations in Russia*. Aldershot: Ashgate.
- Stern, Jonathan (2005) *The Future of Russian Gas and Gazprom*. Oxford: Oxford University Press.

Återvunna symboler – den stora sovjetiska segern i en ny tid

Johanna Lärkner
master i sosialantropologi
från Universitetet i Oslo

Den 9 maj 2005 firade Ryssland 60-årsjubileet av slutet på andra världskriget. I Moskva hölls en stor parad på Röda torget och president Putin hade bjudit in FN:s generalsekreterare och ett 50-tal stats- och regeringschefer från världen över. George W. Bush blev förste amerikanske president att bevittna en rysk militärparad. Paraden, som hölls klockan 10 på morgonen, direktsändes i rysk tv, och över hela landet hölls lokala firanden. Segerdagen, som den 9 maj kallas i Ryssland, är en av landets största högtider, och firades med extra pompa och ståt jubileumsåret 2005. Den är en av få, förmodligen den enda sovjetiska högtid med ideologiska övertoner som firades likadant då som nu.

Denna artikel handlar om firandet av segerdagen och 60-årsjubileet av krigsslutet så som det utspelade sig i landets andra stad S:t Petersburg. Leningrad som staden hette på den tiden var utsatt för en lång tysk belägring och är en av de så kallade hjältstäderna från andra världskriget (eller stora fosterländska kriget 1941–45 som det oftast benämns i Ryssland). Huvudintresset för undersökningen är hur bilden av andra världskriget och den sovjetiska segern ser ut i dagens offentlighet, samt hur Sovjetunionen och sovjetiska symboler omtolkas i firandet av segerdagen.

Artikeln bygger på fältarbete i S:t Petersburg våren 2005, samt studier av två ryska nyhetstidningar under samma tidsperiod. Tidningarna är tabloiden *Komsomolskaja pravda* och veckotidningen *Argumenty i fakty*, två av Rysslands största nyhetstidningar, som båda har rikstäckande såväl som lokalt material. Båda är populära tidningar med en «folklig» framtoning, men skiljer sig åt i det att

Komsomolskaja pravda har kvällspressens alla kännetecken medan *Argumenty i fakty* har en mer seriös framtoning med längre och djupare artiklar.¹

Segerdagens historia

Efter fyra års krig med Sovjetunionen kapitulerade Tyskland den 8 maj 1945 villkorslöst. Det stora fosterländska kriget beräknas då ha krävt runt 25 miljoner sovjetiska liv (Harrison 2003). Till följd av tidsskillnaden mellan Berlin och Moskva hade det vid tidpunkten för kapitulationen hunnit bli den 9 maj i Sovjetunionen och därav är det denna dag som firas som segerdagen. Enligt historikern Nina Tumarkin som skriver om kulten av stora fosterländska kriget i Sovjetunionen, började sakraliseringen av kriget medan det ännu pågick. Den första segerparaden hölls den 24 juni 1945 på Röda torget, och 1946 var segerdagen en helgdag som firades stort. Men redan året efter var segerdagen en vanlig arbetsdag då Stalin var angelägen om att skapa distans till kriget och nedtona krigshjältarnas betydelse.

Från 1947 till 1965 var firandet främst informellt, där veteraner träffades, man besökte kyrkogårdar och promenerade (Tumarkin 1994: 104). Det var under Brezjnevåren (1964–82) som kulten av kriget kom igång på allvar. Segerdagen blev åter en allmän helgdag 1965. Historikern Amir Weiner skriver att tjugooårsjubileet av segern 1965 markerade en övergång från ett levande till ett historiskt minne av kriget och ett medvetet försök att utveckla en minneskanon och en känsla av avslut – och en integrering av kriget i vad han kallar «the Bolshevik master narrative» (Weiner 2001: 233, 317).

Från 1965 och två decennier framåt hade kulten sin höjdpunkt. Under Gorbatjovåren skedde en viss omvärdering av kriget. I sitt tal vid 40-årsjubileet lade Gorbatjov vikt vid de tragiska aspekterna, lyfte fram vanliga medborgare istället för partiet, tackade de västerländska allierade först istället för sist vilket varit brukligt, och uppehöll sig vid de kolossala förlusterna (Tumarkin 1994: 184). Mot slutet av 1980-talet hade en svängning skett, och veteraner valde att inte bära sina medaljer offentligt för att undvika kritik eller göras till åtlöje. Tumarkin beskriver firandet år 1990 som kultens

¹ Under tidsperioden januari till maj 2005 publicerade *Argumenty i fakty* 50 artiklar med anknytning till andra världskriget och segerdagen. För *Komsomolskaja pravda* är samma siffra 105. Medräknat är artiklar både i det rikstäckande materialet och i lokalmaterial från S:t Petersburg.

svanesång, påverkad av socialismens kollaps runt omkring hade man tonat ner segeraspekterna, och fokuserade mer på att hedra de döda (*ibid.*: 200).

Tumarkin menar att kulturen av det stora fosterländska kriget var tvådelad: den innehöll både minne och propaganda, den var både «genuin» och «skapad». De stora känslor som fanns förknippade med minnet av kriget gjorde det tacksamt att använda för andra syften. En äldre kvinna uttalade till exempel i samband med 40-årsjubileet att hon visste att regimen utnyttjade minnet av kriget för sina egna syften, men samtidigt var minnet av kriget heligt för hennes generation (Tumarkin 1994: 147).

Kriget började alltså omvärderas när Sovjetunionen knakade i fogarna. De första åren efter Sovjetunionens fall ställde man in paraderna och firandet av segerdagen minskade i omfattning. Anna Krylova (2004a) menar att veteranerna inför firandet 1992, vilket var det första efter Sovjetunionens fall, hånades och framställdes som stofiler vilse i den nya tiden och som den gamla regimen hantlangare. Deras dekorationer kallades för leksaker och de liknades vid julgranar. Enligt Krylova förekom också fysiska attacker, och veteraner beskylldes av unga människor för att vara förslavare snarare än befriare.

Inför segerdagen 1992 hängde varken stadsstyret eller den federala regeringen upp en enda röd flagga i Moskva. Segerparader på Röda torget och i andra större städer, vilka varit en del av firandet sedan mitten på 1960-talet, ställdes in på presidentens order. I processen att omvärdera sovjettiden var segern 1945 inte längre den källa till självkänsla och stolthet den fungerat som under nästan ett halvt sekel, istället framställdes den allt oftare i negativt ljus (Krylova 2004a: 85–87). Men även 1992 fanns det de som ville fira segerdagen. Tusentals veteraner kom från hela Ryssland till Moskva, precis som på sovjettiden. Med flaggor och banér färgade de under flera timmar centrala Moskva rött. Uppklädda i medaljprydda uniformer samlades de på gator och torg för att försvara sin version av kriget och historien (*ibid.*: 89).

Krylova menar att redan 1993 började åter viss sympati visas för veteranerna, och yngre människor deltog i marscher för att ge veteranerna och/eller deras bild av historien sitt stöd. Kommunistpartiet hade hela tiden framställt sig som de som stod på veteranernas sida, men fram mot mitten av 1990-talet började även Jeltsinsidan utnyttja segern för egna politiska syften. De framställde nu segern som ett hjältedåd som folket inte fått njuta frukterna från eftersom den stulits från folket av det sovjetiska systemet. Man ersatte det

sovjetiska med rysk patriotism, och försökte etablera kontinuitet till det ryska imperiet. Krylova skriver att vid 50-årsjubileet 1995 var det som om två olika högtider firades. Det ena, det officiella firandet, visade på denna «ryska» version av segern. Det andra framhöll de röda fanorna och det sovjetiska i segern (Krylova 2004a: 99).

Segerdagen i S:t Petersburg 2005

Firandet av 60-årsjubileet i S:t Petersburg hade flera delar. I anslutning till jubileet invigdes ett flertal nya monument och minnesmärken, och äldre sådana högtidlighölls med blomsternedläggningar. På förmiddagen den 9 maj hölls ett slutet firande på Slottsplatsen – en militärparad med 25 bataljoner från regionen och fyra tusen militärtjänstgörande. På eftermiddagen hölls som varje år ett segertåg med veteraner på stadens huvudgata Nevskij prospekt, som var kantad av åskådare. Utmed gatan stod det folk i fönster, på balkonger och till och med på taken. När tåget passerat förbi, började åskådarna fylla Nevskij prospekt och gå i riktning mot Slottsplatsen. Människor i fönster hurrade och jublade och möttes av hurrarop och jubel tillbaka. Några i denna spontana parad stämde upp i segersånger. Från en balkong framfördes marschmusik. På bron över Fontankan kunde man se hur Nevskij prospekt var svart av människor både bakåt och framåt. På Slottsplatsen, framför Vinterpalatset, hölls sedan konsert och tal och det släpptes upp röda ballonger och vita duvor i skyn. På kvällen sköts fyrverkerier från Peter-Paulsfästningen.

Firandet av segerdagen, framhållandet av stora fosterländska kriget och belägringen av Leningrad samt framhävandet av veteranerna genomsyrade offentligheten i S:t Petersburg våren 2005. Det var inte bara under själva dagen som man märkte av segerdagen, affischer och dekorationer började sättas upp flera månader i förväg och satt kvar långt efteråt. Museerna hade speciella minnesutställningar, tidningarna skrev om kriget och segern och gamla sovjetiska krigsfilmer repriserades. Tv-nyheterna hade så gott som dagligen inslag om kriget. Det började dyka upp Stalinbiografier av ett mer förhålligande slag, och det var röda fanor och stjärnor på många håll. I princip alla affärer hade segerdagsdekorationer.

Det var ett firande på många olika nivåer, det firades i stadsrummet, i medieoffentligheten, men det var också en dag som firades även privat. Segerdagen, framhöll många, var viktig för att den inte var förknippad med någon speciell kultur och religion. Den var gemensam för alla Sovjetunionens folk. Firandet av segerdagen

var något som tydligt relaterades till en ryssländsk² identitet. Men det fanns även en tydligt lokal aspekt, då Leningrads status som hjältestad och den långa belägringens ohyggliga förhållanden lyftes fram. Slutligen hade firandet också ett tydligt politiskt innehåll och utformning, som syftade mot goodwill och identitetsskapande.

Myter och symboler

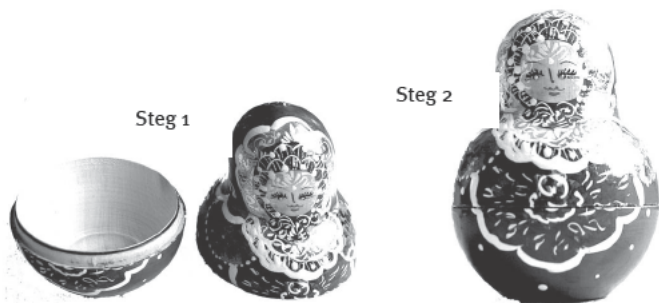
I segerdagsfirandet 2005 förekom många symboler som hämtats från sovjettiden. På affischer och plakat fanns röda stjärnor och hammaren och skäran, och i segertåget och utmed stadens gator vajade röda fanor. I en post-sovjetisk kontext har emellertid inte sådana symboler exakt samma betydelse som de hade förut. Betydelsen förskjuts, symbolerna har med sig sin gamla betydelse, men nya betydelser kommer som nya lager ovanpå.

Resonemanget baseras på den lingvistiska teckentolkningsmodellen där varje tecken består av två delar; det *betecknande* som är beskrivande (t.ex. ordet regn) och det *betecknade* som är betydelsebärande (t.ex. fenomenet regn). För att kunna förklara hur mening i symboler förskjuts kan man ta den ryska matrosjkadockan som en modell. Varje docka kan delas på mitten, underdelen får stå för det betecknande, och överdelen för det betecknade. Genom att sätta ihop delarna får vi ett tecken. Genom att ställa den färdiga dockan i underdelen på nästa docka får vi ett nytt betecknande, som kan kombineras till ett nytt tecken. I detta nya, identiska tecken finns den gamla bilden med. Den inre dockan syns inte, men den märks genom sin tyngd och att det skramlar när man rör dockan. Proceduren kan sedan upprepas. För varje gång får vi ett nytt tecken som är identiskt men ändå inte, som har den gamla betydelsen skramlandes inuti sig men som också betyder något annat. I den nya betydelsen finns den gamla kvar, men den är en mindre del.

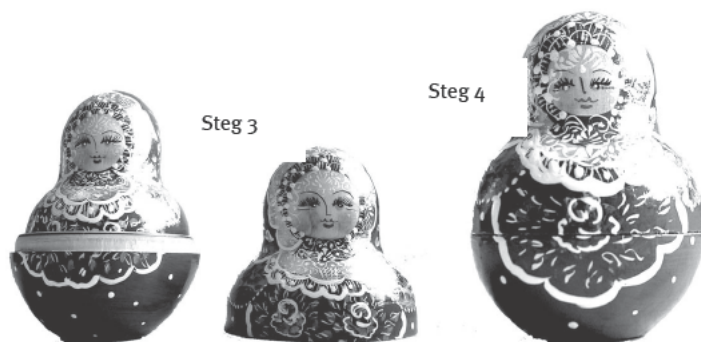
Denna modell är baserad på Roland Barthes *Mytologier* (1970). Han ser myten som en del av den Saussurebaserade teckentolkningsläran. Barthes definition av myt är att den «är ett yttrande». Definitionen är bred: «Eftersom myten är ett yttrande, kan allt som hör till talet vara en myt» (Barthes 1970: 205). Han framhåller att myten är ett kommunikationssystem, ett sätt att ge betydelse åt något. Myten

2 På ryska skiljer man mellan ryskt (*rusiskij*) som är en etnisk beteckning och ryssländskt (*rossijskij*) som syftar på medborgarskap och bildas av landets namn *Rossija*, alltså samma skillnad som på svenska görs mellan finsk och finländsk. För att få fram denna skillnad kommer jag att använda orden ryssländsk och ryssländare.

Figur 1. Modell över symbolers betydelseförskjutning

Betecknande och betecknade kombineras till tecken.

Av tecknet i steg 2 bildas nytt betecknande som kombineras med nytt betecknade till ett nytt tecken.

bildas dock inte av intet, den härrör från något, utgår från ett redan utarbetat material (*ibid.*: 206). Barthes skriver att «myten är både ett stulet och återlämnat yttrande. Men det yttrande som man för med sig är inte längre helt och hållet det som man stulit: När man lämnar tillbaka det, placerar man det inte åter exakt på dess tidigare plats» (*ibid.*: 223). Myten slipar bort detaljer, den skapar ofullständiga bilder och meningen rensas bort. Den fyller yttrandet med en egen betydelse. Barthes betonar det entydiga och icke-resonerande hos myten men också det svärfångade hos dess ständigt föränderliga betydelse. Barthes menar vidare att moderna myter, särskilt det han kallar högermyterna, naturaliserar historien. De är konservativa och har en naturaliserande och döljande effekt.

Firandet av segerdagen har många rituella drag: Det är i stora delar formaliserat och utlyft ur vardagen. Firandet saknar förvisso en explicit religiös koppling, men begreppet ritual har tillämpats

utanför en religiös kontext. I *Secular Ritual* (1977) definierar Sally F. Moore och Barbara G. Myerhoff några av ritualers egenskaper. De menar att utmärkande för ritualer är upprepning och förutsägbarhet. Vidare betonas att ritualer är avskiljda från vardagslivet och är ägnade att framkalla ett visst stämningsläge samt att de har en kollektiv dimension, eller en social mening (Moore & Myerhoff 1977: 7–8). Det som framförallt är intressant här, är den grad till vilken rituellt beteende är formaliserat. Det anknyter till Barthes beskrivning av myt ovan. Ritualer ger en ram inom vilken allt ska passas in. Det finns utrymme för spontanitet, men inom givna ramar.

En viktig aspekt i firandet är vad Victor Turner kallar «communitas» (Turner 1995: 132–40). *Communitas* är en känsla av gemenskap och djup samhörighet som kan uppstå i ritualer. Kännetecknande är likhet och delade upplevelser som står i kontrast till vardagslivets åtskillnad. Det är enighet bortom hierarki. En sådan *communitas* kan till exempel sägas ha uppstått bland åskådarna till segertåget: Sinnesstämningen var uppsluppen, folk stämde upp sånger där okända föll in, folk pratade med varandra, fällde kommentarer till främlingar, hade ballonger och viftade med flaggor. Känslan av gemenskap var påtaglig, det var svårt att vara oberörd.

Förhållandet till historien, och olika tolkningar av det förflutna, är också en viktig ingrediens i segerdagsfirandet. Historien är inte bara en produkt av det förflutna, utan också av samtidens önsningar och behov. Det har skett ett oändligt antal händelser i det förflutna. Bara ett fåtal anses förtjäna en plats i historieböckerna, och dessa tolkas in i en världsbild som motsvarar historieskrivarens (Eriksen 1996: 14). Det finns alltså inte en historia, det finns många. I *Det vilda tänkandet* skriver Claude Lévi-Strauss att historien är oundvikligt partisk och partiell, vilket i sig är en form av partiskhet. Urvalet är nödvändigt, menar Lévi-Strauss, eftersom en verkligt total historia skulle innebära kaos, men det innebär också att varje historiskt faktum är konstruerat eftersom det är skapat utifrån ett urval av en «mångfald av psykiska och individuella rörelser» (Lévi-Strauss 1987: 256). Lévi-Strauss visar på att de europeiska historierna på centrala punkter är samstämmiga med skriftlösa folks myter. De har ett normativt och kulturellt fäste i nutiden och återger det förflutna från nutidens horisont.³ Så vad har de historiska myterna för funktion? Förutom att ge självkänsla bringar de ordning i kaos,

3 Ett liknande synsätt förs fram av Bruce Kapferer (1988) som i en jämförelse av nationalism på Sri Lanka och i Australien likställer singalesiska buddhistiska myter och australiska myter om första världskriget.

ger världen en moralisk struktur och redogör för distinktionernas upprinnelse. Myterna är nödvändiga för att världen ska framstå som meningsfull (Eriksen 1996: 22, 115).

Detta för oss över till begreppet «mytisk tid». Eriksen exemplifierar mytisk tid med afrikanska förfäder som till skillnad från levande människor inte blir äldre – de är fastfrusna utanför tiden (Eriksen 1996: 47). Genom ritualer kan man närma sig den mytiska tiden, de skapar «moment in and out of time» som Turner uttrycker det (Turner 1995: 96). Trots att de veteraner som intervjuas i mitt material är verkliga människor av kött och blod kan man se en sådan aspekt i stora fosterländska kriget. Det blir ett händelseförlopp som lever parallellt med nutiden. Veteranerna återutför sina hjältedåd från 60 år sedan, evigt unga och kraftfulla.

Krig är dessutom ofta centrala i nationalistiska myter. Bruce Kapferer skriver att «war tests for national quality. It can reveal the artifice and falsity of national presentation as it can expose, negatively or positively, the ‘true’ person beneath the routine social mask» (Kapferer 1988: 187). Att dö för sitt land förutsätter en «moral grandeur» som det att ge sitt liv för något som man kan gå med i eller lämna efter egen vilja inte motsvarar (Anderson 1991: 144). Moral grandeur står centralt i berättelserna om kriget. Det är det som i tidningsartiklarna lyser om veteranerna, som visserligen överlevde men var beredda att ge sitt liv för fosterlandet.⁴ Kriget visade på de nationella kvaliteterna, det visade ett folk som växte med uppgiften och framställer nu en generation i ett annat moraliskt ljus.

I det offentliga rummet

Den 9 maj togs centrala S:t Petersburg i princip helt över av segerdagsfirandet. Nevskij prospekt stängdes på eftermiddagen av för veteranernas segertåg. Det var förmodligen inte möjligt att vistas i S:t Petersburg utan att märka att något var på gång. Det kändes i luften att det inte var en vanlig dag. Förmiddagens parad var visserligen bara för särskilt inbjudna, men under eftermiddagen och kvällens öppna aktiviteter, med tåg, konserter och fyrverkerier, var centrum så fullt med folk att det var svårt att ta sig fram.

Som nämnts ovan var det inte bara under själva dagen som man märkte av jubileet. Redan från slutet av mars satte stadens myndigheter upp affischer om segerdagen. Dessa hängde som ban-

4 Det finns även andra ideologiska övertoner än de nationella. Det var inte bara för fosterlandet, utan också för kommunismen man kämpade. Det framhålls också ofta att de sovjetiska soldaterna gav sina liv för ett Europa fritt från nazism.

deroller ovanför gatorna, plakat på offentliga platser och affischer på reguljära reklampelare. Över hela staden kunde man se bilder av de hjälteofficerare som ledde röda armén under kriget eller av anonyma soldater. Gamla planscher från krigsåren i ny tappning och mer symboliska dekorationer, som röda nejlikor och ordnar, präglade gatumiljön. Segerdagstemat användes även som inramning till annat, till exempel som dekoration på reklamaffischer, och många affärer erbjöd speciella rabatter till veteraner. Ju närmre dagen man kom desto mer affischer kom fram. Skyltfönster fylldes av segerdagsdekorationer, affärer satte upp affischer och det såldes segerdagskort (postkort), kalendrar (maj 2005 till maj 2006), och massor av böcker. Min personliga favorit var flygbolaget Pulkovos speciella segerdagsvåtservett.

Affischerna representerade en tillfällig omformning av stadsrummet. De urskiljde stadsrummet från vardagen och signalerade att något var på gång. David Crowley och Susan E. Reid (2002) har visat hur man under kommunisttiden försökte omforma den förra erans storslagna platser och ge dem en ny mening. Det var till exempel ingen tillfällighet att alla förstamajtåg i S:t Petersburg mynnade ut på Slottsplatsen. Genom att använda dessa platser i ett nytt sammanhang kunde man ta över dem utan att bygga om. Slottsplatsen var också ett centrum för firandet av segerdagen. Det var här paraden på förmiddagen skedde, här mynnade veteraners segertåg ut och här stod en stor scen från vilken det hölls tal, sjöngs sånger och spelades musik. På byggnaden som flankerar Vinterpalatset hade man hängt upp en enorm banderoll med stora fosterländska krigets orden som består av en röd stjärna med hammaren och skäran i mitten.

Just korten och affischerna är ett av de tydligaste exemplen på vilken symbolik som användes i firandet. Dekorationerna ger en tydlig association till Sovjetunionen. I utsmyckningarna ingick ett fåtal fotografier (oftast den närmast ikoniska bilden med den sovjetiska flaggan på riksdagshuset i Berlin). I stället förekom ofta tecknade bilder. Dessa föreställde ibland människor men oftare olika stiliserade uttryck för kriget (t.ex. kartor, emblem och ordnar). Röda fanor, bilder av veteraner eller från kriget och blommor var andra vanliga motiv. Ofta kombinerades flera motiv. Dessa symboler bestod nu likt matrosjkadockor av flera lager med mening. Sovjetunionen framställdes i segerdagsfirandet främst som det förlorade fosterlandet, en bild av den gamla goda tiden då man bodde i ett land som var en världsmakt. Det var bilder av for storhet och historiska hjältedåd. Ett relativt litet antal motiv utgjorde majoriteten

av dekorationerna. Inga påminde egentligen om krigets smutsigare sidor, utan de var «rena» symboler för segern.

Tillsammans med denna tillfälliga omformning av stadsrummet fanns en mer permanent, den som genom monument och minnesmärken ska vara en konstant påminnelse om kriget och segern. Thomas Borén (2005) skriver i sin avhandling om Petersburgförorten Ligovo, vars nuvarande bebyggelse främst är höghus byggda på 1970-talet, att områdets historia uttrycks i monument från stora fosterländska kriget. Frontlinjen gick genom Ligovo vilket nu markeras av en björkallé. Han menar att stora fosterländska kriget inte bara betraktades som ett lands seger över ett annat, utan också som en seger för socialismen:

As the war had concerned all Soviet citizens (...), their symbolic power was used by the central authorities as a uniting historical factor in forming a supposedly Soviet identity. The monuments and names are part of this and they are thus not only memorials to the horrifying human losses of the war (...) but also the Soviet authorities' ideological stamp on urban space (Borén 2005: 90).

Borén menar att dessa monument och andra offentliga utsmyckningar säger något om vad det innebar att vara en sovjetmedborgare i Leningrad, eller åtminstone om hur myndigheterna ville att sovjetisk identitet skulle se ut. Att resa monument och att namnge områden och gator var ett sätt att skriva in «the Soviet master narrative in local space» (Borén 2005: 107). Genom monument och historiska platser vävdes historien och nutiden samman.

I centrala S:t Petersburg finns två minnesmärken som i sig är anspråkslösa, men som är betydelsefulla som markörer av umbärandena under belägringen och vid vilka folk lägger blommor. Det ena är på Isakskatedralen, en av S:t Petersburgs mest berömda byggnader, där man låtit några hål från granatbeskjutningen under belägringen vara kvar och försett dem med en minnesplakett. Det andra finns nära palatsänden av Nevskij prospekt, och är en skylt från belägringen. Den är målad direkt på väggen med vita bokstäver på en blå bakgrund och texten lyder: «Medborgare! På den här sidan gatan är det farligast att vistas vid granatbeskjutning.» Denna skylt var en viktig anhalt för många under segerdagen, och man kunde till slut knappt se texten för alla blommor.

De permanenta minnesmärkena skiljer sig från den tillfälliga omformningen av stadsrummet. Dels innebär just det faktum att de är permanenta att människor har hunnit skapa en relation till dem. De ingår i segerfirandet, och dekorerar av tillfälliga symboler.

Medan de tillfälliga dekorationerna är väldigt fokuserade på seger och triumf, minner många av minnesmärkena om krigets och belägringens umbäranden och lidande. Lidandet är en del av bilden av kriget, men med segern är lidandet besekrat. Uppsättandet av affischer och banderoller kommer uppifrån (stadsstyret), högtidlig-hållandet av minnesmärken är till stor del folkligt, något som kommer nedifrån. Det finns dock egentligen ingen motsättning mellan dessa två nivåer, de betonar endast olika aspekter som samverkar till en gemensam bild.

Veteranernas berättelser

Den mest framträdande delen av tidningarnas rapportering kring kriget och segerdagen är veteranernas berättelser. Dessa är både från fronten och från liv i ockuperat och krigshärjat land, från dem som tjänstgjorde i stridande förband eller hade andra uppgifter som sjukvårdare eller brevbärare och från dem som blev kvar hemma. Det är både intervjuer med veteraner och utdrag ur brev eller dagböcker. Största delen av dem som intervjuas i tidningarna var barn eller unga under kriget. Detta förklaras säkerligen av den tid som förflutit sedan kriget och att de som var äldre då inte längre finns vid liv. Men det ger en förskjutning av perspektiv och mycket uppmärksamhet riktas mot hemmafronten, främst belägringens Leningrad. Det är barnen som tvingades bli vuxna i förtid och utföra uppgifter åt armé och partisanförband, och de som gick direkt från skolan in i armén som är de vars historier förs fram. Detta sagt, så är redogörelser av livet vid fronten flitigt förekommande i artiklarna. Både i form av utdrag ur brev skrivna under kriget och veteraner som i nutiden berättar sina minnen.

Komsomolskaja pravda inleder sin artikelserie «Den stora segerns hemligheter» den 2 februari med en halv sida av tidningens chefredaktör om vikten av att minnas. Denna första artikel handlar sedan om fyra, numera döda, personer som artikelförfattaren tidigare intervjuat. En av dessa är den legendariske marskalk Georgij Zjukov (1896–1974) som förärades utmärkelsen Sovjetunionens hjälte inte mindre än fyra gånger. Journalisten berättar hur han för många år sedan träffade Zjukov för en intervju. Zjukovs roll som legendar är tydlig och läsaren förväntas känna till vad han gjorde under kriget. Artikeln avslutas med några ord av Zjukov:

När vi firar segern, kommer vi alltid minnas, vilka av vårt folks egenskaper som hjälpte till att besegra fienden. Tålmod, mod, storslagen

uthållighet. Fosterlandskärlek. Låt dessa egenskaper som i krigselden visat sitt värde fortsätta vara våra följeslagare. Då kommer segern alltid att vara med oss (citerad hos Peskov 2005).

De flesta veteraner som sedan intervjuas är som regel betydligt mindre kända än Zjukov, det är i stor utsträckning «vanliga människor» (om än med många medaljer) som berättar om sina krigsupplevelser. Men Zjukovs slutord kan sägas vara ett ledord för hur tidningarna skriver om veteranerna. Det är de egenskaper han nämner som lyfts fram. Det är den ideologi som dessa ord innehåller som journalisterna förmedlar med sina artiklar. Fosterlandskärlek är ett återkommande tema i berättelserna.

Jennifer Dickinson (1995) intervjuade veteraner i S:t Petersburg alldeles efter Sovjetunionens fall. Hon fann att många kände sig vilsna i den nya tiden. Förr var de respekterade som bärare av en levd historisk sanning, nu fann många att deras historier ignoreras eller i värsta fall betraktades som den gamla regimens lögn. Ögonvittnesskildringar hade en viktig roll i den sovjetiska historieförmedlingen om kriget. Veteraner besökte klassrum, intervjuades i tidningar, var med i böcker och liknande. Då Sovjetunionen föll splittrades den förut enade rösten om unionens historia. Då så mycket annat från den tiden visat sig vara lögn, frågade sig många varför det skulle finnas sanning i veteranernas berättelser. Många unga avfärdade sovjetiska erfarenheter som irrelevanta i ett post-sovjetiskt liv. I stället var de ivriga att föra fram nya sanningar som avtäckte bedrägeriet i den sovjetiska historien.

Dickinson menar att vittnesberättelserna från belägringen visar hur historiska fakta är kulturellt konstruerade och föränderliga. Efter Sovjetunionens fall ändrade veteraner sina berättelser för att göra dem relevanta i en ny kontext. Problemet veteranerna ställdes inför var att ta en narrativ form som var central i den sovjetiska historieskrivningen om kriget och genom den bekräfta många av den sovjetiska historiens sanningar om kriget. Samtidigt gällde det att framställa sig med distans till «den gamla regimens lögn». Dickinson menar att man hade två huvudtaktiker för att komma runt detta dilemma. Den ena var att diskutera ämnen som förut var tabu. Den andra var att kontextualisera och rättfärdiga befolkningens nästan mytiska patriotiska svar på kriget genom att betona de stora skillnaderna mellan Sovjetunionen på 1930- och 1940-talen och det sena sovjetiska och tidiga post-sovjetiska samhället (Dickinson 1995).

Tidigare tabun som kannibalism och bedrägerier är vanliga inslag i de berättelser från belägringen som nu publiceras, och ofta påpekas

också att det här är tidigare tabuämnen. Även om situationen för veteranerna nu är annorlunda än vad den var under tidigt 1990-tal, kan man se ett behov att markera viss distans till den sovjetiska historieskrivningen. Till exempel betonas det att breven man publicerar censurerades under kriget, eller att man har fått material ur tidigare stängda arkiv. Berättelserna från belägringen är berättelser om ett ofattbart lidande, och om invånarnas uppoffringar. Samtidigt är det som berättas i artiklarna förmodligen inget nytt för tidningens läsare. S:t Petersburgs invånare är väl medvetna om belägringens hemskheter, men det verkar finnas ett behov av att berätta om och om igen.⁵

Det finns också exempel på sådant i tidningarnas skildringar av kriget som tar direkt avstånd från tidigare historieskrivning. Under kriget stämplades hela folkgrupper som landsförrädare och deporterades av Stalin. Ett sådant exempel är ingusjierna, en folkgrupp i norra Kaukasus. Under kriget deporterades hela folket till Centralasien, men tilläts återvända på 1950-talet. Den 16 mars 2005 hade *Argumenty i fakty* en artikel om ingusjiska soldater som kämpade på Leningradfronten. Artikelnen inleder med att skriva att det till den 9 maj kommer att resas en ny minnestavla på Piskarevskijkyrkogården till minne av de ingusjier som slogs för stadens försvar. Artikelnen återberättar ödet från några av de ingusjiska soldater som kämpade på Leningradfronten och konstaterar att företrädare för alla Sovjetunionens folk deltog i försvaret av Leningrad. Man avslutar med att säga: «Krig och död känner ingen nationalitet, men minnet måste veta» (Krikunov 2005).

Genom att berätta om ingusjiernas öde distanserar man sig från den sovjetiska (stalinistiska) historieskrivningen där de framställdes som landsförrädare. I stället lyfter man fram deras bidrag till segern och de oförrätter de utsatts för: «Medan ingusjiska soldater beskyddade fäderneslandet från fascisterna, skickades deras familjer med våld i väg från fädernehemmen» (Malik 2005). Genom att göra detta stärker man bilden av det sovjetiska folket som stod enat mot fascisterna. Man lyfter också fram kategorin ryssländare och framhåller segerdagen som en högtid för alla Rysslands folkgrupper.

Det är en mångfald av människoöden som möter en i berättelserna från kriget, men detta till trots så är veteranernas berättelser

5 Nancy Ries (1997) framhåller att lidandet är ett nyckelelement i de konversationer från perestrojkatiden som hon analyserar. Hon menar att lidande och förmågan att uttrycka sin utsatthet är något som värderas i Ryssland. Litanior är en central ingrediens i samtal och berättelser. I de litanior som Ries diskuterar är huvudpersonerna oftast kvinnor, barn eller gamla. Även i berättelserna från belägringen står dessa grupper i fokus. Det är kvinnor och barn som är belägringens verkliga hjältar.

som de uttrycks i tidningarna märkligt samstämmiga. I en artikel om krigets barn i *Komsomolskaja pravda* uttrycks detta med ett fabricerat citat från alla krigets barn: «Hos var och en av oss finns vårt eget krigsöde, men vårt hjältedåd är gemensamt. Det är vår generations hjältedåd. Vi – krigets barn – vars barndom tog slut 22 juni 1941» (Svetlitjnaja 2005). Även om detaljerna, varje berättelses enskildheter, varierar, berättar man i stort sett samma historia. Det är en historia om fosterlandskärlek, om lidande och uppoffringar, och om hjältedåd och uthållighet. De enskilda berättelserna formar ledigt in sig i vad som Barbara Törnquist-Plewa (2004) kallar Den stora berättelsen om kriget:

[Sovjetunionens invånare bjöd] ett enat och hårdnackat motstånd mot den fascistiske angriparen (...) Sovjetmedborgarna, drivna av de höga ideal som partiet förmedlade, var beredda att betala med sitt blod för försvaret av sitt kommunistiska fosterland och för att bringa frihet till de ockuperade folken i Europa (Törnquist-Plewa 2004: 325).

Veteranernas berättelser reflekterar den sovjetiska stora berättelsen om kriget och segern. Även om man på vissa sätt försöker distansera sig från denna, till exempel genom att diskutera tidigare tabuämnen, hotar detta inte, utan kanske snarare stärker, Den stora berättelsen om kriget. Orättvisa från överordnade stärker folkets hjältedåd, hemskheterna de fick utstå gör deras lidande och uppoffringar starkare, att rehabilitera folkgrupper som stämplats som förrädare visar på folkens enighet mot angriparen.

Något som överhuvudtaget inte lyfts fram är dock de som inte levde upp till denna stora berättelse. Det finns inga exempel på någon som inte gjorde motstånd mot tyskarna. Inga ryska kollaboratörer omtalas, även om man skriver om baltiska sådana. Ämnen som skulle kunna hota Den stora berättelsen om kriget, som krigsförbrytelser av sovjetiska soldater, lyser nästan helt med sin frånvaro. Det finns nästan inga avvikande röster. Inget som visar på en annan tolkning av kriget och segern. Den röst som Dickinson menar splittrades efter Sovjetunionens fall verkar ha enats igen.

Amir Weiner (2001) diskuterar hjältemodets roll i den sovjetiska myten om kriget. Han menar att de som valde liv och säkerhet kontrasterades med de som valde risk och uppoffring. Passivitet likställdes med fientlig aktivitet. Både inom och utom partiet var, skriver Weiner, bristande hjältemod under kriget ett stigma som aldrig gick bort (Weiner 2001: 84, 160). Det patriotiska framhålls i många av veteranernas berättelser, man pratar om kärleken till

fosterlandet (*rodina*) som då var Sovjetunionen. Visst finns det också de som var ideologiskt motiverade, det har framhållits att den så kallade frontgenerationen som växte upp under Sovjetunionens första år hade en stark ideologisk drivkraft (se t.ex. Weiner 2001, Krylova 2004b). Men det finns i artiklarna ingen motsättning mellan det patriotiska och det kommunistiska även om det främst är fosterlandskärleken som framhålls.

Det unisona, där mångfalden av röster fogar sig i en stor berättelse är besläktad med den process av mytifiering, ritualisering och formalisering som kan ses i dekorationer och övrigt firande av segerdagen. Veteranernas berättande av sina historier för tidningarna hänger samman med hur bilder av dem används som symboler på affischer och kort, samt med deras framträdanden, uniformsprydda och medaljbehängda, i parader, segertåg och skolor. Det är ritualiserade framträdanden, och berättelserna är i linje med dessa. Det är naturligtvis en lägre grad av formalisering, men även berättelserna ritualiseras. De blir till symboler, myter och kan betraktas på samma sätt utifrån Barthes modell. När myten ändrar betydelse, sker detta mer uttalat med berättelser från kriget. Berättelserna modifieras genom att ord kan ändras och episoder utelämnas eller läggs till. Som Dickinson visar, ändras berättelser efter kontext. Och omtolkningen sker på ett bokstavligt plan. Hur berättelserna framförs hänger samman med den generella myten om kriget.

Segerns roll idag

Båda tidningarna publicerade artiklar som reflekterar kring segerns betydelse idag. Den 4 maj publicerade *Argumenty i fakty* artikeln «Vad återstår av segern?» I dess inledning konstaterar artikelförfattaren att detta är en «svår och bitter fråga» som landets veteraner idag ställer sig: För varje år minskar veteranerna i antal och om några år kommer den sista soldaten från segern dö; då kommer man bara känna till kriget från böcker, gamla filmer och fotografier (Kostikov 2005). Dagens tonåringar har inte ens egna minnen av Sovjetunionen, de attraheras inte av förfluten storhet. När segerdagen nu närmade sig skulle man inte glömma, framhåller artikelförfattaren, att det enade segrande folket nu hade delats i en mängd olika delar. Ett privatiserat land för oligarker och ett fattiggjort, rånat folk. Han skriver om allt man har förlorat och att «segern är den sista reserven för vårt hopp, samvete, minne, tålmod. Trons sista tillflyktsort» (ibid.).

Ett annat exempel är «Det har hänt något med vårt minne», som *Komsomolskaja pravda* publicerade i slutet av april. Det är en

lång reflekterande artikel kring kriget, veteranerna och dagsläget i landet. Artikeln tar utgångspunkt i författarens far- och morföräldrars krigsupplevelser, och hur han som barn vid 30-årsjubileet förundrades över hur man kunde bry sig om, ja ens minnas, något som hände för så länge sedan. Han skriver om frågorna som dykt upp efter Sovjetunionens fall: Var det värt det? Varför slogs vi? Han skräms av historielösheten där nazistiska symboler dyker upp i Ryssland i dag, och där unga hellre ser amerikanska krigsfilmer än ryska. Han skriver att folk överger minnet av kriget, men avslutar ändå med förhoppningen att den eviga lågan ska fortsätta brinna mot 70-årsjubileet och efter det (Sokolskij 2005).

Myten om kriget hotas av historielöshet och glömska. Särskilt upprörande för många är den paradoxala förekomsten av nynazism i Ryssland. Men det finns också rädsla över vad som ska hända när veteranerna dör och det inte längre finns några levande minnen av kriget.

En infekterad fråga under våren 2005 var de krav på ursäkt och kompensation som hade framförts av flera tidigare sovjetrepubliker. Flera ledare i de forna delrepublikerna stannade hemma från jubileet i Moskva, och framförde att man inte ville fira vad man ansåg vara sovjetisk ockupation. De baltiska staterna, kanske främst Estland, stod i centrum i den här debatten. Som svar på beskyllningar om sovjetisk ockupation möter man i tidningarna ofta anklagelser om baltisk fascism, till exempel ägnas en stor del av en intervju med Estlands president i *Argumenty i fakty* 23 mars åt frågan om balter som slogs med nazisterna (Zotov 2005). Något av ett undantag i rapporteringen utgör en artikel i *Komsomolskaja pravda* som försöker se båda sidor av saken. I denna frågar sig journalisten: «Vad är det vi tycker minst om hos våra grannar: samtidens politiska realitet eller deras förhållande till kriget, annorlunda än vårt?» (Sapozjnjkova 2005). Att relationen mellan Ryssland och de baltiska staterna inte varit den bästa bidrog säkert till att göra frågan om synen på kriget än mer problematisk. Frågan visar hur nära Sovjetunionen och krigsinsatserna hänger ihop. Att kalla sovjettiden för ockupation ifrågasätter segerns värde och tar ifrån veteranerna deras roll som befriare.

Ett tema som däremot inte får särskilt stor plats i rapporteringen är Förintelsen. Det är bara en artikel i mitt material som direkt berör Förintelsen, i ytterligare några artiklar nämns den i förbigående. Weiner menar att massmordet på judar aldrig förnekades i sovjetiska representationer av kriget, men att det förtegs (Weiner 2001: 290). Tumarkin menar att förtigandet av Förintelsen hänger samman med

en vilja att vara högst i vad som kan kallas «lidandets hierarki»: Att erkänna och föra fram Förintelsen innebär att man fråntar det sovjetiska folket dess status som «supervictim, par excellence» på vilken man baserade mycket legitimitet (Tumarkin 1994: 50).

Ett annat hot mot minnet av kriget är sovjetiska soldater som betedde sig allt annat än hjältelikt – ett ämne som är flitigt förekommande i västerländsk historieskrivning, men som är i stort sett frånvarande i Ryssland. I en intervju med mannen som kallas perestrojkans arkitekt, Aleksandr Jakovlev (1923–2005), berörs ämnet dock. Jakovlev är veteran från stora fosterländska kriget och framställs som en man med auktoritet att kommentera samtid och historia. Frågan lyder: «På senare tid har det börjat skrivas och pratas om massvåldtäkter på tyska kvinnor av våra soldater, och om plundringar från våra styrkor. Förekom det?» Jakovlev svarar: «Naturligtvis (...). För plundring och ödeläggelse sköts våra soldater och officerare» (Svartsevitj 2005). Sen skyndar man vidare till nästa fråga. Sovjetiska krigsförbrytelser hotar Den stora berättelsen om kriget där hjältemodet är en central ingrediens. Det är ett tema som är nästan helt frånvarande i tidningarnas rapportering om kriget. När man nämner det, förnekas det oftast, och man hänvisar gärna till grymheter utförda av andra länder för att rättfärdiga de egna soldaternas beteende. Eller när det erkänns, som i exemplet ovan, betonas att de skyldiga straffades och man fördjupar sig inte vidare i ämnet.

Det finns i artiklarna en viss ambivalens i förhållandet till Sovjetunionen. Man erkänner brister och fel i det systemet, och försöker delvis distansera sig från den sovjetiska historieskrivningen. Samtidigt för man fram samma historia med mycket små ändringar. Synen på Sovjetunionen präglas också av nostalgi, det var landet man slogs för, det förlorade fosterlandet. Det finns en besvikelse på den nya tiden, och vad den fört med sig i form av ökade orättvisor och fattigdom.

Avslutning

Bilden av andra världskriget präglas av lidande, uppoffringar och stort hjältemod. Bara i benämningen stora fosterländska kriget istället för andra världskriget avslöjas ganska mycket. Segern framhålls som den sovjetiska segern, och Sovjetunionen och sovjetiska symbolen har en framskjuten roll i firandet. Den sovjetnostalgi man kan se i firandet, bör inte främst tolkas som en längtan efter kommunism eller det sovjetiska systemet. Symbolerna står inte främst för det ideologiska, utan det patriotiska. Segern framställs som länken till

en forn storhet. Landet man slogs för finns inte längre, men man var efter segern medborgare i en supermakt. Storheten uttrycks också på ett mer abstrakt plan, då man hyllar de egenskaper som ledde det sovjetiska folket till seger.

Det flitiga användandet av ett fåtal symboler samverkar med firandets rituella drag till att renodla segerns budskap. Firandet av segerdagen betonar hjältedåd och triumf, och symboler och dekorationer lyfter tydligt fram dessa aspekter av kriget. Även det stora lidande som Sovjetunionens befolkning utsattes för ges stor plats i rapporteringen, där andra nationers lidande bara skymtar. De andra tolkningar av kriget som förts fram bland annat från Baltikum diskrediteras till största delen. Påståenden om att segern var början på en ny ofrihet förringar det sovjetiska folkets insatser, det antyder att de dog förgäves eller ännu värre, för fel sak. Sådant som direkt motsäger sovjetiskt hjältedåd, som krigsförbrytelser av röda armén, är i princip helt frånvarande från rapporteringen.

Segerdagen har nationellt enande funktioner. Fosterlandskärlek är ett centralt tema i veteranernas berättelser. Patriotismen framställs genomgående i icke-etniska termer. Segerdagen stärker enigheten inåt, det är en högtid som är gemensam för alla Rysslands (Sovjetunionens) folk. Det är en överetnisk högtid och det framhålls hur olika folkslag kämpade sida vid sida. Under själva segerdagen finns hos deltagarna i firandet en påtaglig känsla av gemenskap.

Kriget är en verklig historisk händelse, men har också flera drag av myt. Historien i denna mytiska tappning renodlas, där finns ingen plats för kaos och förvirring. Det finns många ord, uttryck och bilder som är fyllda av ett mytiskt budskap, vilket kan sägas vara renodlat och icke-resonerande.

Firandet 2005 liknar mer beskrivningarna av firandet under sovjettiden än beskrivningarna av firandet på 1990-talet. Det officiella firandet är nu i linje med det «inofficiella» firandet som ändå skedde under 1990-talet, där veteraner tågade och viftade med röda fanor. Försöken att inlemma segern i en «rysk tradition» som Jeltsin gjorde tycks vara helt övergivna. Det är nu inget tvivel om att det är Sovjetunionen som är segrarmakten. Det handlar inte längre om att bryta med det förflutna, utan det sovjetiska har inkorporerats i det post-sovjetiska Ryssland. Man tycks ha kommit ett helt varv i synen på Sovjetunionen. I segerdagen finns både nostalgi och framåtanda. Med utgångspunkt i det ärofulla förflutna riktar man blicken mot framtiden.

Litteratur

- Anderson, Benedict (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Barthes, Roland (1970) *Mytologier*. Stockholm: Bo Cavefors bokförlag.
- Borén, Thomas (2005) *Meeting-places of Transformation: Urban Identity, Spatial Representations and Local Politics in St Petersburg, Russia*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Crowley, David & Susan E. Reid (2002) *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford/New York, NY: Berg.
- Dickinson, Jennifer (1995) Building the Blockade: New Truths in Survival Narratives from Leningrad. *Anthropology of East Europe Review* 13 (2) (http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/aeer/aeer13_2/Dickenson.html).
- Eriks, Thomas Hylland (1996) *Kampen om fortiden: Et essay om myter, identitet og politikk*. Oslo: Aschehoug.
- Harrison, Mark (2003) Counting Soviet Deaths in the Great Patriotic War: Comment. *Europe-Asia Studies* 55 (6): 939–44.
- Kapferer, Bruce (1988) *Legends of People Myths of State: Violence, Intolerance, and Political Culture in Sri Lanka and Australia*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Kostikov, Vjatjeslav (2005) Tjto ostalos ot pobedy? *Argumenty i fakty* 4 maj.
- Krikunov, Konstantin (2005) Ingusjskie soldaty Leningrada. *Argumenty i fakty* 16 mars.
- Krylova, Anna (2004a) «Dancing on the Graves of the Dead: Building a World War II Memorial in Post-Soviet Russia» i Daniel J. Walkowitz & Lisa Maya Knauer (red.) *Memory and the Impact of Political Transformation in Public Space*. Durham, NC: Duke University Press.
- Krylova, Anna (2004b) Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: Rearing a Generation of Professionally Violent Women–Fighters in 1930s Stalinist Russia. *Gender & History* 16 (3): 626–53.
- Lévi-Strauss, Claude (1987) *Det vilda tänkandet*. Lund: Arkiv moderna klassiker.
- Malik, Jekaterina (2005) Pomnit o prosljom, dumat o budusjtjem. *Komsomolskaja pravda* 22 februari.
- Moore, Sally F. & Barbara G. Myerhoff (1977) «Introduction: Secular Ritual – Forms and Meaning» i Sally F. Moore & Barbara G. Myerhoff (red.) *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum.
- Peskov, Vasilij (2005) Ja s nimi govorili... *Komsomolskaja pravda* 2 februari.
- Ries, Nancy (1997) *Russian Talk. Culture and Conversation during Perestroika*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Sapozjnikova, Galina (2005) Potjemu pribalty nosjat esesovskie kresty. *Komsomolskaja pravda* 17 mars.
- Sokolskij, Aleksej (2005) Tjto-to s pamjatju u nas stalo. *Komsomolskaja pravda* 24 april.
- Svartsevitj, Vladimir (2005) Vojnu nado otjstít ot vranja. *Argumenty i fakty* 23 februari.
- Svetlitjnaja, Anna (2005) Deti Vojny. *Komsomolskaja pravda* 8 april.
- Tumarkin, Nina (1994) *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York, NY: Basic Books.
- Turner, Victor (1995) *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York,

NY: Aldine de Gruyter.

Törnquist-Plewa, Barbara (2004) «Enade vi stod»? Postsovjetiska berättelser om andra världskriget i Vitryssland. *Nordisk Østforum* 18 (3): 325–44.

Weiner, Amir (2001) *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zotov, Georgij (2005) Prezident Estonii Arnold Rjutel: Razve my voschvaljajem natsizm? *Argumenty i fakty* 23 mars.

Nordmenn i sovjetisk fangenskap 1940–55

Ane Dalen Ringheim
cand.philol. fra Universitetet
i Oslo med fagene historie,
russisk og statsvitenskap

Da andre verdenskrig var over, befant det seg millioner av krigsfanger og sivile utenfor sine respektive hjemland. I Norge befant det seg nesten 85 000 sovjetborgere som under krigen var blitt tatt til fange av tyskerne (Steffenak 1995). En rekke norske borgere var også havnet i fangenskap. De fleste nordmennene var tatt til fange av den tyske okkupasjonsmakten av politiske eller rasemessige grunner, men også i Sovjetunionen, vår allierte i øst, satt det norske fanger. Målet med artikkelen er å diskutere spørsmålet om hvor mange nordmenn som satt i sovjetisk fangenskap, hvem de var og hvordan de havnet i denne situasjonen. Gjennom å trekke inn ulike personlige beretninger vil jeg forsøke å løfte frem enkeltskjebner for å illustrere bredden i problematikken. Avslutningsvis vil jeg se på hvordan norske myndigheter forholdt seg til disse sakene.*

Hvor mange sovjetfanger?

De kaotiske tilstandene under og etter andre verdenskrig, den vanskelige tilgangen til sovjetiske arkiver under den kalde krigen samt den sovjetiske uvilligheten til å fortelle sannheten om de norske fangene er alle faktorer som gjør det vanskelig å fastslå nøyaktig hvor mange nordmenn som satt i sovjetisk fangenskap. Blant norske kilder har jeg i første rekke brukt Utenriksdepartementets dossier *Displaced persons i Sovjetsamveldet*, mens jeg på russisk side har benyttet materiale som befinner seg i det statlige russiske krigsarkivet RGVA. I Utenriksdepartementets arkiv finner man dokumentasjon på norske myndigheters arbeid med å kartlegge og

---

Artikkelen er basert på min hovedoppgave i historie (Ringheim 2002).

søke hjemsendt nordmennene som satt i de sovjetiske leirene, mens man i RGVA blant annet kan finne fangemapper og registreringskort på de mange utenlandske borgerne som under og etter andre verdenskrig befant seg i sovjetisk fangenskap.

Gjennom dette arbeidet har det lyktes å identifisere 212 norske sovjetfanger. Dette er nordmenn som har kartotekmappe eller kort med personlige opplysninger i RGVA, som har vendt hjem og fortalt sin historie til norske myndigheter, eller som gjennom hjemvendte norske eller utenlandske fanger har fått bekreftet sitt opphold i det sovjetiske leirsystemet. Av disse 212 var 136 frontkjempere som hadde meldt seg frivillig til tysk krigstjeneste på østfronten, syv hadde meldt seg til tjeneste for den sovjetiske Nordflåten eller for NKVD, og 69 var sivile som ble tatt med til Sovjetunionen mot sin vilje.

Det er imidlertid flere usikkerheter knyttet til tallet 212. Det kan godt være høyere. Det største problemet knytter seg til antallet frontkjempere. Etter som Den røde armé rykket vestover, kom tusenvis av aksemaktens soldater under armeens kontroll. Ikke alle fangene ble imidlertid registrert. Det sovjetiske leirsystemet hadde ikke kapasitet til å ta hånd om alle de tilfangetakne soldatene, og mange ble repatriert allerede fra mottakspunktene eller frontleiren. Mange norske frontkjempere kan dermed ha vært i sovjetisk fangenskap uten å ha blitt registrert.

Den brutale virkeligheten ved fronten kan også gjøre det vanskelig å fastslå hvor mange nordmenn som kom under Den røde armés kontroll. Det finnes flere eksempler på at norske soldater ble skutt kort tid etter tilfangetakelsen fordi de forsøkte å rømme, eller fordi de ikke var i stand til å forflytte seg (Ringheim 2002: 22, appendiks). Disse vil ikke ha blitt registrert i verken norske eller sovjetiske arkiver, og her er vi avhengige av vitnesbyrd fra medsoldater for å kunne regne dem som sovjetfanger.

Man kan også reise spørsmål ved hvorvidt alle de norske frontkjemperne valgte å opplyse om at de var norske. Noen kan ha trodd at frivillige soldater ville få enda større problemer hos sovjetiske myndigheter, og kan derfor ha oppgitt å være tyske. I så fall vil det være vanskelig å finne mappene deres i det sovjetiske krigsarkivet.

Det er også knyttet usikkerhet til enkelte av kildene. Materialet i RGVA gjør det i enkelte tilfeller vanskelig å fastslå identiteten til fangene. De fleste norske fangene som var innoft det sovjetiske leirsystemet har sin egen fangemappe eller sitt eget registreringskort i dette arkivet. Fangemappene er de mest omstendelige og innehol-

der i mange tilfeller også en sykejournal. Mappene er ført for hånd, noe som i enkelte tilfeller har gjort det vanskelig å tyde hva som står. Det går også frem av materialet at fangenes mapper og kort i mange tilfeller er skrevet av mennesker med dårlige skriveferdigheter. Grammatiske feil og feilstavete ord florerer. Fangemappene bærer også preg av at de er nedtegnet i en periode der papir kunne være mangelvare; flere av sykejournalene som er vedlagt i fangenes mapper er ført på avispapir. Andre mapper er tilsølt med vann, slik at blekket delvis har flytt utover.

En annen kompliserende faktor er at de personene som har fylt ut fangenes registreringskort, antakelig ikke har hatt kjennskap til det latinske alfabetet og langt mindre til norske navn. Personen som registrerte fangen, har derfor trolig i mange tilfeller bare skrevet ned det han har hørt. Når man skal transkribere navnene tilbake fra kyrillisk, har mange av dem blitt ugjenkjennelige. De er dessuten ofte stavet forskjellig på de ulike kortene som foreligger på fangens navn. Noen fanger har så mange som syv kort i sitt navn. For de fangene som omtales både i norske og sovjetiske kilder, har det vært mulig å tyde disse navnene, blant annet ved å sammenlikne fødselsdato, fangenskapshistorikk og hjemsted. Men i de tilfellene der det bare finnes russiske kilder, har det vært nødvendig å velge det mest sannsynlige alternativet. I noen tilfeller har dette imidlertid ikke gitt mening, og blant de 212 fangene inngår derfor personnavn som Karl Bimsalems og Leif Kjojla. På denne måten kan det forekomme enkelte dobbeltoppføringer.¹

Frontkjemperne

Den største gruppen av nordmenn som kom i sovjetisk fangenskap var frontkjemperne. En frontkjemper er betegnelsen på en nordmann som under krigen valgte å melde seg frivillig til tysk krigstjeneste. Man regner med at til sammen 15 000 nordmenn meldte seg til tysk krigstjeneste, og av disse kom om lag 6000 i aktiv tjeneste ved fronten (de Figueiredo 2001). De aller fleste av disse var tilknyttet ulike avdelinger innen Waffen SS. Om lag 1000 frontkjemperne vendte ikke hjem til Norge da krigen var over. De var enten drept eller tatt til fange under kampene på østfronten. For dem som vendte hjem, ventet oppgjøret med det norske rettsapparatet. Frontkjemperne ble siktet for landssvik og fikk dommer på mellom to og syv år.

Minst 136 norske frontkjemperne ble tatt til fange av sovjetiske

¹ For en oversikt over alle de 212 fangene, se Ringheim (2002).

styrker, de fleste i de to siste krigsårene, etter hvert som Den røde armé rykket stadig lenger vestover. Nordmennene befant seg i hovedsak i Finland og på Leningrad-fronten, og ble dermed også tatt til fange der. Under Skijegerbataljonens kamper ved de to høydene Hasselmann og Kaprolat i Karelen i juni 1944 ble minst 40 nordmenn tatt til fange. Norske frontkjempere deltok også i blokaden av Leningrad. Gjennom Den norske legions kamper der, og Divisjon Nordlands senere tilbaketrekning fra Oranienbaum til Narva, falt minst 29 norske frontkjempere i sovjetiske hender. Restene av Divisjon Nordland ble senere satt til å komme Berlin til unnsetning fra nord, og under de harde kampene om Berlin i april og mai 1945 ble minst 22 nordmenn tatt til fange der (Ringheim 2002).

Etter tilfangetakelsen ble frontkjemperfangene først brakt til et mottakspunkt som lå noen mil bak fronten. Her ble de overlevert fra Den røde armé til Hovedadministrasjonen for saker angående krigsfanger og internerte (*Glavnoje upravlenije po delam vojenno-plennykh i internirovannykh*, GUPVI). GUPVI registrerte fangene, og her fikk de også den første medisinske hjelpen. GUPVIs leirsystem var ment å skulle ta seg av utenlandske krigsfanger og sivilinternerte og ble etablert like etter utbruddet av andre verdenskrig. Mot slutten av krigen omfattet det mer enn 500 leire.

En av de mange nordmennene som ble tatt til fange under Skijegerbataljonens kamper i Karelen i juni 1944, var en 16 år gammel gutt fra Fredrikstad.² Høyden som kompaniet hans skulle forsvare var blitt omringet av sovjetiske styrker, og sammen med en liten gruppe medsoldater forsøkte han å slå seg ut. Under flukten ble han truffet av skudd gjennom overarmsbeinet. Han falt over ende og hadde for store smerter til å komme seg videre. Under frontkjemperopplæringen i Holmestrand og Sennheim hadde unggutten fått innprentet at en SS-mann aldri overgir seg. Propagandaen gikk dessuten ut på at det å havne i sovjetisk fangenskap var en skjebne verre enn døden, og frykten for å falle i sovjetiske hender gjorde at han bestemte seg for å ta sitt eget liv. Han rettet våpenet mot brystet og trakk av. Sluttstykket hans hadde imidlertid forskjøvet seg og kula gikk forbi hjertet.

Da han kom til seg selv, var han omringet av sovjetiske soldater. De gikk rundt og sjekket om det var flere overlevende, og tok dessuten med seg det de døde hadde av verdisaker. Unggutten merket at de sovjetiske soldatene nærmet seg ham. Han lot som

2 Basert på flere personlige intervjuer med frontkjemperen samt UD: 27.5/39F «*Displaced persons i Sovjetsamveldet*», bind 13 (sammendrag vedrørende forklaringene til fem frontkjempere som kom til Oslo 29. oktober 1953 etter krigsfangenskap i Sovjetunionen).

han var død og håpet de ville la ham være i fred, men snart rasket de i den skadde armen hans for å finne armbåndsuret. Han brølte av smerte, og de sovjetiske soldatene skvatt.

De sovjetiske soldatene samlet opp de frontkjemperne som ikke var altfor alvorlig skadet. Fra frontlinjene måtte de gå i flere mil til nærmeste mottakspunkt. Fredrikstad-gutten ble tatt med til Loukhi i Karelen. Her ble han forbundet og avhørt. Deretter gikk ferden til en frontleir i Kem ved Kvitsjøen.

Krigen hadde lagt store deler av Sovjetunionen i ruiner, og behovet for gjenreisning var enormt. De fangene som ikke var hardt skadet ble derfor fraktet fra frontleirene til en av de regulære arbeidsleirene lenger inn i Sovjetunionen. Der ble de satt til å drive hardt fysisk arbeid, ofte tømmerhogst eller gjenoppbygging. I de fleste norske frontkjempernes tilfelle gikk ferden videre til leir 157 i Boksitogorsk (i nærheten av Leningrad), leir 158 i Tsjerepovets eller til leir 188 i Tambov.

Oppholdet i de sovjetiske leirene var svært tøft, og dødeligheten blant de norske frontkjemperne var høy. Det er ingenting som tyder på at nordmennene ble behandlet dårligere enn andre fanger, men kombinasjonen av hardt fysisk arbeid, utilstrekkelig næring og kulde viste seg i mange tilfeller dødelig. Av de 136 frontkjemperne i fangenskap døde minst 42. Den vanligste dødsårsaken var dystrofi, eller avmagring.

En 20 år gammel frontkjemper fra Oslo var en av dem som fikk en tragisk skjebne. Han hadde meldt seg til Den norske legion, og ble satt inn på Leningrad-fronten. Faren var ivrig NS-tilhenger, og det har blitt antydning at sønnen ble presset inn i tysk tjeneste (Ulateig 2002: 144). I 1942 løp han over på sovjetisk side ved Krasnoje Selo.

Etter å ha oppholdt seg en tid i fengsel i Leningrad, ble han sendt til leir 158 i Tsjerepovets. Herfra ble han senere sendt videre til leir 256 i Krasnyj Lutsj i Ukraina. Ifølge sykejournalen hans, som befinnes i det statlige russiske krigsarkivet RGVA i Moskva, skal han fra august 1944 ha vært alvorlig syk, men ble innlagt på hospital først 9. desember. Ved innleggelsen fikk han diagnosen dystrofi av tredje grad og dysenteri. I sykejournalen hans får vi vite enda mer om guttens tilstand. Det fremkommer at han var svært dehydrert, at praktisk talt alt underhudsfett var borte, at føttene og ansiktet hans var oppsvulmet og magen innsunken og at han ikke var i stand til å holde på maten. Det er også anmerket i sykejournalen at pulsen stadig ble svakere. For å forsøke å redde nordmannens liv ble han behandlet med karbonatsulfid, rikelig med drikke, små hyppige måltider og varmeflasker. Livet sto likevel ikke til å redde, og han

døde seks dager etter innleggelsen. Dødsårsaken ble oppgitt å være svekket hjertevirksomhet.³

Selv om dødeligheten blant de norske frontkjemperfangene var svært høy, fikk flertallet av dem komme tilbake til Norge. Det var imidlertid tilfeldig når den enkelte ble repatriert. De fleste ble sendt hjem i årene 1945 og 1946, men noen måtte vente i årevis før de fikk starte hjemreisen. En av dem som måtte vente aller lengst på hjemsendingen var unggutten fra Fredrikstad. Han fikk ikke vende tilbake til Norge før i oktober 1953. Da hadde han sittet ni og et halvt år bak piggråden i øst. At noen av frontkjemperne ble holdt tilbake, skyldtes en konflikt mellom norske og sovjetiske myndigheter, som jeg skal komme tilbake til senere i artikkelen.

Partisanene

Også nordmenn som deltok i krigen på alliert side, kunne under ulike omstendigheter komme i sovjetisk fangenskap. Under krigen gikk flere nordmenn i sovjetisk tjeneste. De fleste var folk fra Øst-Finnmark som etter at krigen brøt ut i Norge, hadde søkt trygghet hos naboen i øst. Rundt 100 nordmenn reiste i løpet av høsten 1940 fra Finnmark til Sovjetunionen. Om lag 40 av dem kom etter det tyske angrepet på Sovjetunionen i sovjetisk tjeneste. Disse nordmennene har i ettertid blitt kalt partisaner, selv om dette uttrykket ikke er dekkende for den virksomheten de bedrev. Flertallet ble innrullert i en spesialavdeling av Nordflåten, mens en liten gruppe ble vervet av NKVD. Nordmennene fikk opplæring i etterretningsvirksomhet og ble senere satt til å utføre oppdrag på norsk jord. En viktig oppgave besto i å rapportere om tysk skipstrafikk langs norskekysten og om tyske troppetransporter.

Syv av partisanene fikk imidlertid ikke reise tilbake til Norge da krigen var over. De var i løpet av oppholdet i Sovjetunionen blitt beskyldt for spionasje eller annen antisovjetisk virksomhet og måtte tilbringe den første etterkrigstiden i fangenskap. En av disse var læreren Richard Eriksen fra den lille bygda Kiberg utenfor Vardø.⁴ Eriksen var i førkrigsårene kjent for å være skeptisk til det sovjetiske styresettet. Han var imidlertid nasjonalt innstilt mot tyskerne, og da de norske partisangrupperne begynte å komme over fra Sovjetunionen, gikk han med på å være kontaktmann for dem.

3 RGVA, fond 465p, delo 17254.

4 Eriksens historie er basert på Eriksen (1995) og UD: 27.5/39F «*Displaced persons i Sovjetsamveldet*», bind 2, notat datert 24. oktober 1945 (rapport fra lærer Richard Emil Eriksen).

Han skaffet informasjon om tyskernes aktiviteter som partisangruppene meldte videre til Murmansk. I oktober 1944 ble det for farlig for ham i Norge, og sammen med nevøen Ingolf flyktet han over havet til Murmansk.

I Murmansk fikk nevøen Ingolf Eriksen opplæring i radiotelegrafi, mens Richard Eriksen, som var en språkmechtig mann, hadde til oppgave å lytte på vestlige radiostasjoner og formidle nyhetene videre. I begynnelsen av mai 1944 skal Eriksen og nevøen ha forsøkt å ta seg ut til et britisk skip som lå til kai i Murmansk. Ved skipet lå imidlertid sovjetiske vakter og ventet på dem. Om kvelden den 3. mai ble de to oppsøkt av en sovjetisk offiser. Offiseren fortalte at de to nå skulle overføres fra Nordflåten til Svartehavsflåten. Deretter la han frem et dokument som nordmennene måtte undertegne. Dette dokumentet var en taushetserklæring fra NKVD. Her het det at straffen ville innhente en dersom man røpet hva man hadde sett eller hørt under oppdrag for NKVD. Richard Eriksen fortalte senere at han ytterst motvillig skrev under på dokumentet som ble forelagt ham. Dagen etter ble Richard og Ingolf Eriksen sendt med tog sørover. Det viste seg imidlertid snart at det ikke var Svartehavsflåten som ventet dem (Eriksen 1995).

I slutten av mai 1944 ankom de to finnmarkingene fangeleir 158 i byen Tsjerepovets. Her ble de plassert sammen med krigsfanger fra en rekke land. Det var også andre nordmenn i leiren, norske frontkjemper. I februar 1945 ble de sendt videre til en ny fangeleir, leir 188 i Tambov. Under den lange togtransporten sørover ble Ingolf Eriksen svært syk. Likevel ble han satt i arbeid ved ankomsten til leiren. Det tok imidlertid ikke lang tid før han måtte legges inn på sykehuset i nabobyen Kirsanov med diagnosen dystrofi av tredje grad, eller svært alvorlig avmagring. Her døde han i april 1945.

Richard Eriksen overlevde derimot oppholdet og ble repatriert fra Tambov i august 1945. Repatrieringen var trolig en glipp fra sovjetiske myndigheters side. Dette kommer tydelig frem av to dokumenter fra utenriksministeriets arkiv i Moskva. Det ene er et brev fra folkekommissær for statlig sikkerhet, Vsevolod Merkulov, til viseutenrikskommissær Solomon Lozovskij, datert 15. september 1945. Brevet fastslår at Eriksen befant seg i leir 188 i Tambov etter å ha drevet antisovjetisk agitasjon og demoraliserende virksomhet under arbeidet for Nordflåten. Merkulov skriver videre at det nå var opp til folkekommissariatet for utenriksaker og etterretningsledelsen i folkekommissariatet for marinen (NKVMF) å avgjøre hva man skulle foreta seg i spørsmålet om Eriksens repatriering.

I et brev som ble sendt fra etterretningsledelsen i folkekommiss-

sariatet for marinen til Andrej Vysjinskij i folkekommissariatet for utenrikssaker 6. oktober samme år, kommer det frem at Eriksen kjente mange av agentene som på dette tidspunktet befant seg i Norge, at han hadde informasjon om det «operative innholdet» i etterretningsavdelingen og at han hadde en pro-engelsk innstilling. Marinen konkluderte derfor med at de ikke ønsket Eriksen hjemsendt, ettersom dette ville kunne få alvorlige konsekvenser for etterretningsagentene i Norge. Da brevet ble skrevet, var imidlertid Richard Eriksen allerede tilbake i Norge. Han ble sendt fra leir 188 i begynnelsen av august 1945 og ankom, etter en lang reise gjennom Europa, Berlin i oktober. Her han ble tatt hånd om av den norske militærmisjonen og ble senere samme måned sendt hjem til Norge. At Eriksen slapp fri fra det sovjetiske fangenskapet, hadde trolig sammenheng med at det på denne tiden i Tambov var mange norske frontkjemper som skulle repatrieres. Da frontkjemperne ble sendt hjem i august 1945, ble trolig Eriksens navn blandet sammen med disse (Ringheim 2002).

Av de syv partisanene som havnet i fangenskap, overlevde bare fire. De tre døde kom alle fra Kiberg i Finnmark. Ingolf Eriksen døde som nevnt av avmagring på leirhospitalet i Kirsanov i april 1945, Ragnvald Mikkelsen ble skutt etter et fluktforsøk fra leiren Kodino i 1946, mens Hilmar Heikillä døde av hjernehinnebetennelse i en leir på Kolahalvøya så sent som i 1951. De som overlevde fangenskapet, måtte sone lange fengselsstraffer i Sovjetunionen og kom hjem til Norge først i 1953 og 1955.

Partisanene som overlevde oppholdet i de sovjetiske fangeleirene, ble møtt med enorm interesse da de vendte hjem. Da partisanen Otto Larsen vendte hjem fra fangenskap i oktober 1953, ble dette omtalt i de fleste norske aviser. Den iskalde mottakelsen Larsen fikk av sine tidligere forbundsfeller kommunistene, økte bare oppmerksomheten rundt hans historie. Arbeiderpartiet fant dessuten ut at Larsens historie kunne gi partiet politisk gevinst i kampen mot kommunismen. Nord-Norge, og særlig Finnmark, var områder der kommunistene hadde svært god oppslutning etter krigen. Med Otto Larsens hjelp skulle derfor dette fylket vinnes for Arbeiderpartiet. Journalisten Haavard Haavardsholm fikk permisjon med lønn fra sin stilling i *Arbeiderbladet* for å skrive bok om Larsens opplevelser i Sovjetunionen, og Arbeiderpartiet arrangerte en foredragsturné der Larsen reiste rundt i de tre nordligste fylkene og fortalte fra fangeoppholdet. Denne foredragsturneen ble av Arbeiderpartiets fylkessekretær i Finnmark omtalt som «et kraftig slag mot våre stedlige kommunister».⁵

5 Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: Øst-Finnmark Arbeiderparti. Brev fra Georg Lieungh til Haakon Lie, 14. oktober 1954.

I desember 1955 kom Osvald Harjo hjem etter 13 år i sovjetiske tvangsarbeidsleire. Han kunne bekrefte historien Otto Larsen hadde fortalt, og stilte med sin historie både norske kommunister og det sovjetiske leirsystemet i et uheldig lys. Sammen med *Arbeiderbladets* journalist Paul Engstad jr. utga han dessuten boka *Moskva kjenner ingen tårer*, som ble en av Norges største dokumentarboksuksesser gjennom tidene.

De sivile

I flere tilfeller kom også sivile nordmenn i sovjetisk fangenskap. Det er flere eksempler på at sovjetiske styrker gikk til regelrett kidnapping av norske borgere. Sovjetiske fartøy angrep norske fiskebåter og tok mannskapet til fange, eller hentet folk som var bosatt langs kysten og tok dem med til Sovjetunionen.

Det mest kjente eksempelet på sovjetisk kidnapping av sivile nordmenn skjedde på Svensgrunnen ved Senja 12. april 1943. Denne dagen gikk den sovjetiske ubåten «K-21» til angrep på fem norske fiskebåter og drepte ti personer. Før ubåten forlot fiskefeltet, tok den mannskapet på syv på fiskebåten «Skreien» til fange. Nordmennene ble tatt med tilbake til Sovjetunionen. Her ble de oppfordret til å melde seg til partisantjeneste. Den yngste av nordmennene, Rasmus Rydningen, fulgte oppfordringen. Han fikk opplæring i telegrafi og fikk etter hvert delta på oppdrag ved grensen til Finland som radiovakt. Da krigen var over, reiste Rydningen tilbake til Norge (Bratbak 2000).

Resten av mannskapet ble internert, og i april 1944 ble de seks fiskerne ført til leir 158 i Tsjerepovets. Ettersom dette var en leir som i hovedsak ble brukt til krigsfanger, skal de norske fiskerne ha klaget til leirledelsen over at de måtte sitte i fangenskap sammen med sine politiske fiender. Om denne klagen førte frem, eller om det var andre faktorer som spilte inn, vet man lite om, men en måned senere ble fire av mannskapet sendt til leir 99 ved byen Karaganda i nåværende Kasakhstan. To av fiskerne, Olaf Olsen og Sigurd Andreassen, skal imidlertid ha vært for syke til å klare reisen og ble igjen i Tsjerepovets. Her døde Olsen av dysenteri i desember 1944, mens Andreassen døde av avmagring i begynnelsen av januar 1945. I leir 99 ved Karaganda fikk resten av mannskapet drive fiske og bøte garn. I november 1945 pådro imidlertid Fridtjof Brox seg lungebetennelse og døde på sykehuset en måned senere. Norske myndigheter arbeidet mye med å få klarlagt skjebnen til de savnede fiskerne og med å få de overlevende tilbake til Norge.

Dette lyktes etter hvert, og sommeren 1946 kom Jens Andreassen, Magnus Torgersen og Jens Karlsen hjem (Bratbak 2000).

I andre tilfeller ble nordmenn som var bosatt på Finnmarkskysten, hentet av sovjetiske marinefartøy i sine hjem. Den 79 år gamle Ursin Olaussen ble kidnappet fra sitt hjem i Båtsfjord en vinterdag i 1944. Han var imidlertid altfor gammel til å kunne brukes av NKVD eller Nordflåten, og sovjetiske myndigheter valgte å sende ham til fangeleir 158 i Tsjerepovets, der han døde i november samme år.

Disse kidnappingene, både de på havet og de på land, hadde trolig som formål å fremskaffe nordmenn som kunne gå i partisan tjeneste bak tyskernes linjer i Norge. I 1943 hadde tyskerne nemlig lyktes i å rulle opp det meste av partisannettverket i Nord-Norge, og det var derfor viktig for Sovjetunionen å skaffe nye informanter som kunne skaffe opplysninger om hva som skjedde i Norge. Noen av de kidnappede valgte å gå i sovjetisk tjeneste, men langt de fleste nektet og ble derfor internert.

Andre sivile nordmenn som kom i sovjetisk fangenskap, var de som forsøkte å krysse grensen uten tillatelse. Disse ble dømt for ulovlig grenseovertrødelse og i noen tilfeller også for spionasje. Det siste var tilfelle med Alf Mikkelsen fra Kiberg i Finnmark. Han flyktet over til Sovjetunionen allerede 16. mai 1940, altså før tyskerne sto i Finnmark og mens Molotov–Ribbentrop-pakten fortsatt ble håndhevet. Politiske flyktninger kunne bli en trussel for «vennskapet» mellom Sovjetunionen og Tyskland, og måtte slås hardt ned på. Da Mikkelsen kom seilende over til Fiskerhalvøya, ble han derfor straks arrestert. Han hadde krysset grensen uten tillatelse, ergo var han spion. Mikkelsen ble dømt til åtte års tvangsarbeid for brudd på den sovjetiske straffelovens paragraf 58, punkt 6, den såkalte spionasjeparagrafen. Deretter ble han sendt til en fangeleir på Kolahalvøya, der han døde 11. januar 1941 (Jentoft 2001).

Åtte nordmenn havnet dessuten i sovjetisk fangenskap fordi de oppholdt seg i områder Den røde armé inntok mot slutten av krigen. De ble ført til Sovjetunionen for å ta del i gjenreisningsarbeidet og ble plassert i de såkalte arbeidsbataljonene. Disse bataljonene omfattet både krigsfanger og internerte, og flere besto for en stor del av internerte kvinner.

En av kvinnene som kom i sovjetisk fangenskap på denne måten, var Randi Samuelsen fra Tønsberg.⁶ Hun bodde i Wien, hos foreldrene til sin østerrikske forlovede. Våren 1945 var sovjetiske styrker i ferd med å innta Wien. Samuelsen forsøkte da å ta seg til

6 Basert på personlige intervjuer med Randi Samuelsen, nå Robertsen.

Norge, men identitetspapirene hennes hadde utløpt, og i den kaotiske situasjonen som hersket i byen var det uråd å få tak i nye. Hun ble lovet hjelp til å komme seg nordover av en mann hun møtte, men ble i stedet involvert i en motstandsgruppe. I mai ble hun arrestert av sovjetiske styrker og tatt med til Sovjetunionen. Her ble hun dømt til ti års tvangsarbeid for såkalt «hjelp til borgerskapet». Først i 1953, etter Stalins død, fikk hun komme hjem til Norge.

Til sammen kom minst 69 sivile nordmenn i løpet av krigen i sovjetisk fangenskap. 32 ble kidnappet og ført over til Sovjetunionen, fire ble arrestert for ulovlig grensovertredelse, mens minst åtte oppholdt seg i Tyskland eller Østerrike og ble anholdt av den grunn.

For nordmennene som ble kidnappet, var sjansen for å overleve ganske bra. I denne gruppen overlevde 27 av 32 personer. Også de som hadde oppholdt seg i Tyskland og Østerrike klarte seg bra. I denne gruppen overlevde syv av åtte. De som krysset grensen ulovlig, var imidlertid mer utsatt. Disse fikk mistanken om spionasje over seg og fikk hard behandling i fangenskapet. Av totalt fire var det bare én som overlevde.

Norske myndigheters behandling av sakene

I Norge ble de sovjetiske fangesakene behandlet i et samarbeid mellom Utenriksdepartementet og den norske ambassaden i Moskva. Da arbeidet med disse sakene tok til like etter krigen, var hjemsendingen av «norske patrioter», nordmenn som hadde kjempet på alliert side, en uttalt prioritering. Frontkjemperne hadde lav anseelse og møtte liten forståelse i Norge etter krigen. Under et møte i Utenriksdepartementet i januar 1946, der man skulle trekke opp linjene for hvordan ettersøking og hjemsending av nordmenn fra Sovjetunionen skulle foregå, var det bare Moskva-ambassadør Rolf Andvord som gikk inn for å få frontkjemperne repatriert. Representanter for Sosialdepartementet, som også deltok på møtet, mente at hjemsendingen av frontkjemperne ikke hadde noen hast, et syn man delte i Justisdepartementet og Utenriksdepartementet. I instruksene som ble utformet for arbeidet med fangesakene, het det at frontkjemperne bare skulle søkes repatriert dersom man fant det hensiktsmessig for arbeidet med hjemsending av «gode nordmenn».⁷

Når det kom til praktisk politikk, fulgte imidlertid norske myn-

⁷ UD: 27.5/39F «Displaced persons i Sovjetsamveldet», bind 3, brev fra Utenriksdepartementet til den norske ambassaden i Moskva datert 19. februar 1946.

digheter snart en annen og mer velvillig linje overfor frontkjemperne i sovjetisk fangenskap enn instruksene fra 1946 tilsa. Mindre enn et år etter at instruksene var utformet, arbeidet norske myndigheter for repatriering av alle de norske fangene, også frontkjemperne.

I arbeidet med å få hjemsendt fangene var norske myndigheter svært redde for å foreta seg noe som kunne provosere sovjetiske myndigheter. De fryktet at dersom man irriterte sovjetiske myndigheter, kunne dette skade arbeidet med å få hjemsendt fanger. Denne frykten kom tydelig frem ved flere anledninger. Norske myndigheter var blant annet svært varsomme med hvilke saker de valgte å ta opp. Det første året etter krigen vegret man seg for å ta opp frontkjempernes saker fordi man fryktet at sovjetiske myndigheter ville reagere negativt på at Norge etterlyste personer som frivillig hadde kjempet på tysk side. Etter hvert viste det seg imidlertid at sovjetiske myndigheter ikke tok slike hensyn, og frontkjemperne ble deretter etterlyst på samme måte som de andre nordmennene.

Men selv det å etterlyse sivile nordmenn kunne være et problem for norske myndigheter. For eksempel viste man fra norsk side motvillighet mot å etterlyse trotskisten Walter Epe og hans kone og barn, som ble arrestert da de i mai 1941 forsøkte å nå USA med transitt gjennom Sovjetunionen. Også i denne saken fryktet norske myndigheter at en etterlysning ville kunne skape motvilje hos sovjetiske myndigheter og dermed virke negativt inn på muligheten for å få løslatt andre nordmenn i fangenskap.⁸ Først i 1956 fikk norske myndigheter beskjed om at Epe hadde dødd av lungebetennelse i 1942. Åpningen av sovjetiske arkiver etter Sovjetunionens oppløsning har imidlertid avdekket at dette ikke medførte riktighet. Walter Epe ble nemlig dømt til døden for kontrarevolusjonær virksomhet og trolig henrettet i oktober 1942.⁹

Norske myndigheter var også varsomme når det gjaldt å etterlyse personer som sovjetiske myndigheter tidligere hadde fastslått at ikke befant seg på sovjetisk territorium. Ambassaden i Moskva fremholdt overfor Utenriksdepartementet at å etterlyse disse bare ville skape irritasjon, og at det ikke fantes eksempler på at personer sovjetiske myndigheter nektet kjennskap til, likevel hadde vist seg å befinne seg i Sovjetunionen. Utenriksdepartementet kunne gjennom flere eksempler føre bevis for at sovjetiske myndigheter tidligere hadde tatt feil i slike saker, men valgte likevel ikke å protestere på

8 UD: 27.5/39F «Displaced persons i Sovjetsamveldet», bind 8, brev fra Utenriksdepartementet til ambassaden i Moskva datert 19. oktober 1950.

9 Arkhivny vnesnej politiki Rossijskoj Federatsii, fond 0116, opis 28, p. 131, delo 31. Kopi av dokument skaffet til veie av Sven G. Holtmark, Institutt for forsvarsstudier.

ambassadens beslutning. Dette fikk konsekvenser for ettersøknin-gen. Partisanen Hilmar Heikillä, som norske myndigheter først fikk vite om i 1949, ble som følge av denne politikken bare sporadisk etterlyst etter at sovjetiske myndigheter hadde nektet kjennskap til ham. I 1955, seks år etter at norske myndigheter hadde etterlyst Heikillä første gang, fikk man beskjed om at han i 1951 hadde dødd av hjernehinnebetennelse i en sovjetisk fangeleir.¹⁰

Pressen spilte en aktiv rolle i spørsmålet om hjemsending av de norske fangene. Fangene som kom hjem ble viet stor oppmerksomhet av journalister, og presseoppslagene var av svært negativ art. Da de kidnappede fiskerne fra fiskebåten «Skreien» vendte hjem fra fangenskap i juni 1946, ble de møtt med enorm interesse. Selv om de tre fiskerne ikke hadde noe negativt å si om behandlingen de hadde fått i Sovjetunionen, var pressen svært kritisk innstilt. Blant annet kom det flere store, negative oppslag om sovjetmyndighetenes behandling av de norske fangene i *Aftenposten* og *Morgenbladet*. I et notat av 8. juli 1946 beklager Utenriksdepartementet dette:

Overskriftene og en del av innholdet i *Aftenpostens* intervju, er dog slik formet, at leserne vil kunne få et skjevt og ufordelaktig inntrykk av de russiske myndigheters opptreden. Intervjuet kan med andre ord, virke som en kritikk mot disse myndigheter. (...) Det finnes fremdeles nordmenn i Sovjet-Samveldet, som Ambassaden i Moskva etterlyser og vil søke å få hjemsendt. Hvis den sovjetrussiske regjering får inntrykk av at nordmenn som hjemsendes fra Sovjet-Samveldet, etter hjemkomsten kritiserer de sovjetrussiske myndigheter overfor pressen, vil dette kunne medføre en mindre velvillig innstilling, når Ambassaden i Moskva for fremtiden skal søke å få hjemsendt nordmenn.¹¹

Utenriksdepartementet tok derfor i flere tilfeller kontakt med journalister som de syntes gikk for langt i sin dekning. De ba også de hjemkomne fangene om å avstå fra hatske utfall mot Sovjetunionen av hensyn til sine tidligere medfanger.¹²

Norske myndigheter var imidlertid ikke ettergivende for enhver pris. I 1947 lovte sovjetiske myndigheter å repatriere ti norske frontkjemper. Tid og sted for utleveringen var allerede avtalt da den norske ambassadøren i Moskva plutselig fikk beskjed om at man

10 UD: 27.5/39F «Displaced persons i Sovjetsamveldet», bind 16, brev fra ambassaden i Moskva til Utenriksdepartementet datert 1. april 1955.

11 UD: 27.5/39F «Displaced persons i Sovjetsamveldet», bind 2, notat datert 8. juli 1946.

12 UD: 27.5/39F «Displaced persons i Sovjetsamveldet», bind 16, notat datert 25. august 1955.

bare ville gjennomføre denne utleveringen dersom norske myndigheter samtidig gikk med på å utlevere fem baltere som hadde sittet i tysk krigsfangenskap i Norge. Disse balterne ønsket å få bli i Norge fordi de fryktet at de ved hjemsending til Sovjetunionen i likhet med mange andre hjemvendte krigsfanger ville havne i tvangsarbeidsleire. Til tross for de sovjetiske kravene om gjensidig utlevering nektet norske myndigheter kategorisk gjennom fem år å se disse til sakene i sammenheng. I 1951 ble så fem av frontkjemperne sendt hjem til Norge, slik at antallet fanger man krevde utlevert, heretter var likt for begge land.

Norske sovjetfanger i en komparativ kontekst

Det var ikke bare norske myndigheter som opplevde problemer med å få utlevert krigsfanger fra Sovjetunionen. I sin gjennomgang av repatrieringen av danske krigsfanger peker Niels Bo Poulsen (1996) på fire grunner til at sovjetiske myndigheter førte en langsom repatrieringspolitikk sammenliknet med de andre allierte:

For det første ønsket sovjetiske myndigheter å finne og straffe krigsforbrytere. Under og like etter krigen ble ifølge tyske kilder 10 000 krigsfanger dømt for krigsforbrytelser. I perioden 1949 til 1950 skal ytterligere 27 000 fanger ha blitt dømt. De siste dommene har imidlertid, ifølge Poulsen, senere blitt karakterisert som rene proforma-dommer, som bare hadde til hensikt å legitimere at sovjetiske myndigheter fortsatt holdt igjen krigsfanger.

For det andre trakk repatrieringen ut på grunn av at Sovjetunionen trengte arbeidskraft for å kunne gjenreise landet etter de omfattende ødeleggelsene krigen hadde forårsaket. Alle arbeidsføre fanger ble derfor satt til tvangsarbeid. Typiske eksempler på innsatsområder var skogbruk, gruvearbeid og bygningsbransjen.

Den tredje faktoren Poulsen peker på, var Sovjetunionens ønske om å drive politisk skolering og indoktrinering blant fangene. Tanken var at fangene ved hjemkomsten skulle fungere som politiske talerør for Sovjetunionen.

Det fjerde og siste motivet er likevel det viktigste i denne sammenheng: det sovjetiske ønsket om å benytte fangene som utenrikspolitiske handelsobjekter. I forholdet til aksemaktene kunne krigsfangene være viktige som pressmiddel ved inngåelse av for eksempel fredsavtaler. Den vesttyske forbundskansleren Konrad Adenauer ble for eksempel under sitt Moskva-besøk i 1955 tilbudt repatriering av de siste 10 000 tyske krigsfangene mot at Vest-Tyskland opprettet diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen (Poulsen 1996).

Også i Sovjetunionens forhold til allierte land spilte krigsfangene en viktig rolle som pressmiddel. Sovjetiske myndigheter brukte krigsfanger fra de allierte landene for å sikre en hurtig repatriering av de mange sovjetiske og baltiske borgerne som på grunn av krigen befant seg utenfor Sovjetunionens grenser. Fra sovjetisk side ønsket man at repatrieringen av disse skulle skje så raskt som mulig for å hindre at sovjetfiendtlige eksilgrupper ble dannet.

Danmark hadde akkurat de samme problemene som Norge med å få utlevert krigsfanger fra Sovjetunionen. Våren 1947 ble spørsmålet om repatriering av danske krigsfanger gjort avhengig av at danske myndigheter returnerte de sovjetiske krigsfangene som på dette tidspunktet befant seg i Danmark. Dette skjedde samtidig som sovjetiske myndigheter plutselig ombestemte seg med hensyn til hjemsending av norske frontkjempere.

Sommeren 1951 forhørte danske diplomater seg med sine kollegaer i Moskva om hvordan hjemsendingen av deres respektive krigsfanger forløp. Det viste seg da at de andre landene langt på vei hadde de samme problemene. Nederland og Belgia hadde fått tilbud om å få repatriert sine landsmenn fra Sovjetunionen mot å returnere de sovjetiske statsborgerne som befant seg der, men begge statene hadde unnlatt å benytte denne muligheten. I Luxembourgs tilfelle hadde man imidlertid foretatt en byttehandel, noe som hadde ført til at alle luxembourgske krigsfanger på dette tidspunktet var ute av Sovjetunionen (Poulsen 1996).

Avsluttende betraktninger

I oktober 1953 ble de fem siste norske frontkjemperne repatriert. Det har ikke vært mulig å få tilgang til sovjetiske dokumenter som sier noe om grunnen til at sovjetiske myndigheter på dette tidspunktet valgte å gå bort fra sine tidligere krav om gjensidig utlevering av fangene. Mye kan imidlertid tyde på at løslatelsen av de fem kom som følge av at sovjetiske myndigheter etter Stalins død innførte amnesti for en rekke fangegrupper. Dette amnestiet omfattet i alle fall fire danske frontkjempere som ble repatriert samtidig med nordmennene.

Samlet sett kan man si at norske myndigheters arbeid med fangesakene var preget av en frykt for å trå feil i kontakten med sovjetiske myndigheter. Arbeidet med å få repatriert noen få såkalte «gode nordmenn» sto hele tiden i fokus, og man var redd for alt som kunne gjøre hjemsendingen av disse vanskeligere. Frykten for å provosere sovjetiske myndigheter førte imidlertid også i noen tilfeller til at

man ga opp noen etterlysninger på et altfor tidlig tidspunkt – noe som gjorde at norske krigsfanger tilbrakte lengre tid i sovjetiske leire enn det som kanskje hadde vært nødvendig.

Litteratur

- Bratbak, Bjørn (2000) «Svensgrunnen 12. april 1943». *Norsk Tidsskrift for Sjøvesens skriftserie* (8).
- deFigueiredo, Ivo (2001) *Den norske frontkjemperne – hva litteraturen sier og veien videre* (www.media.uio.no/forskning/prosjekter/1945/artikler/Frontkjemperne.pdf).
- Eriksen, Hans Kristian (1995) Noen fikk aldri fred. *Nordnorsk magasin* (2/3).
- Jentoft, Morten (2001) *De som dro østover. Kola-nordmennenes historie*. Oslo: Gyldendal.
- Karner, Stefan (1995) *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956*. Wien: R. Oldenbourg.
- Poulsen, Niels Bo (1996) *Danmark–Sovjetunionen: Repatrieringsspørsmålet 1945–1946*. Upublisert emneoppgave i internasjonal politikk. København: Østeuropainstituttet, Københavns universitet.
- Ringheim, Ane Dalen (2002) *Nordmenn i sovjetisk fangenskap 1940–1955*. Hovedoppgave i historie. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Steffenak, Einar Kristian (1995) *Repatrieringen av de russiske krigsfangene: forspill og etterspill*. Hovedoppgave i historie. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Ulateig, Egil (2002) *Veien mot undergangen. Historien om de norske frontkjemperne*. Lesja: Forlaget Reportasje.

Frihet og media i Putins Russland

VOICE OF AMERICA

Интернет-вещание

Разделы Америка

Россия и другие республики бывш.

Международная политика

Наука и техника

Культура и искусство

Медицина и здравоохранение

Редакционные комментарии

Наши передачи Радио

Телевидение

Частоты

XML RSS

Другие ссылки

Официальная информация

Радио Свобода

Стрелки «Часов Судного дня» переведены на одну минуту

Ученые-атомщики предупреждают о главных угрозах современному человечеству

Jakub M. Godzimirski
internettmedarbejder

Putins regime anklages stadig oftere for å bevege seg i en autoritær retning. I denne utgaven av *Velkommen til Internett* skal vi ta for oss Russlands image i omverdenen – hvordan omverdenen tolker det som skjer i Putins Russland. Vi skal fokusere på to temaer som ofte trekkes frem i kritikken av dagens regime: demokratiutvikling og ytringsfrihet. Dette skal vi gjøre dels ved å se nærmere på hvilke plasseringer Russland innehar på forskjellige internasjonale rangeringer utarbeidet av vestlige NGOer, dels gjennom å se på mediesituasjonen i Russland anno 2006.

Russland i internasjonale «frihetsrangeringer»

Vi skal starte opp med de ulike «frihetsrangeringene» på nettet. Putins Russland har slått inn på en helt annen kurs enn under Jeltsin: Vestlige modeller og løsninger fremstår ikke lenger nødvendigvis som noe man ønsker å kopiere. En sterk økonomisk utvikling de siste årene har tvert imot styrket troen på at Russland bør søke sine egne løsninger

og sin egen vei. Hvordan har denne kursendringen påvirket omverdenens oppfatning av Russland?

Det finnes en rekke internasjonale «frihetsrangeringer» utarbeidet av ulike internasjonale menneskerettighetsorganisasjoner. Slike rangeringer må selvfølgelig tas med en klype salt – de kan ikke betraktes som en objektiv fremstilling av virkeligheten i hvert enkelt land i og med at kriteriene man baserer rangeringene på, ikke nødvendigvis er kvantifiserbare. Snarere bør man se rangeringene som et signal om hvordan disse landene oppfattes av omverdenen. Til tross for manglende objektivitet påvirker nemlig disse rankingene allmennhetens forståelse av situasjonen i Russland.

Når det gjelder graden av økonomisk frihet, ser det ut til at evaluatorene mener det foregår en positiv utvikling i Russland. I siste utgave av *Economic Freedom of the World Annual Report* (2006), som er basert på data for 2004, er Russland klassifisert som nummer 102 blant 130 land. Dette er en viss forbedring sammenliknet med tidligere år, da Russland har vært plassert som num-

mer 116 av 123 (1995) og som nummer 114 av 127 (2003). Hele rapporten er tilgjengelig på denne adressen:

www.freetheworld.com/2006/EFW2006complete.pdf

For å få en rask oversikt over hvert enkelt land, må man velge landets navn fra menyen på toppen av siden og klikke på «View Info» på adressen

www.freetheworld.com/index.html

De som ønsker mer bakgrunnsinformasjon om hva slags data som ligger til grunn for å bestemme hvorvidt et land kan beskrives som økonomisk fritt eller ikke, kan studere detaljerte sett med data om hvert enkelte land på en av disse to sidene:

For land fra Albania til Kuwait:

www.freetheworld.com/2006/3aEFW2006ch3A-K.pdf

og fra Latvia til Zimbabwe:

www.freetheworld.com/2006/3bEFW2006ch3L-Z.pdf

En annen rangering av økonomisk frihet – *2006 Index of Economic Freedom*, utgitt av Heritage Foundation – påpeker at Russland er i ferd med å bedre konkurransevnen i forhold til omverdenen. Samtidig understreker denne rangeringen at landet fortsatt har en lang vei å gå før det kommer opp på et akseptabelt nivå av økonomisk frihet. Russland blir beskrevet som «Mostly Unfree» og er plassert som nummer 122 av 157 land, rett bak India, men foran Aserbajdsjan. Heritage Foundations ranking finner man på adressen

www.heritage.org/research/features/index/countries.cfm

Ved å klikke på navnet til hvert land åpner man opp et nytt vindu med mer detaljert informasjon om dette landet.

Nettadressen til Russlands side er

www.heritage.org/research/features/index/country.cfm?id=Russia

Det høye korrupsjonsnivået i Russland blir ansett for å være en stor utfordring for all økonomisk aktivitet i landet samtidig som den omfattende korrupsjonen skader landets internasjonale omdømme. I Transparency Internationals *Corruption Perceptions Index* sin utgave for 2005 var Russland klassifisert som nummer 126 blant 159 land, og dette viser at korrupsjon fortsatt er meget utbredt og ses på som et reelt problem. Denne rapporten kan leses online og lastes ned på denne adressen:

www.transparency.org/content/download/8101/51449/file/TIAR2005.pdf

Russlands sterke økonomiske vekst de siste årene avspeiles i Russlands forbedrede plasseringer på ulike økonomiske rankinger. Samtidig er det som nevnt tiltakende bekymring for utviklingen i den politiske sfæren. Denne bekymringen avspeiles også på ulike rankinger.

I *Freedom in the Worlds* ranking for 2005 besluttet det USA-baserte Freedom House seg for å endre Russlands status fra «Partly Free» til «Not Free» og gi Russland en 6-er – laveste karakter i denne rankingen – på grunn av begrensningene på politiske rettigheter som landet har innført. Dette var første

gang siden begynnelsen på reformbølgen i Sovjetunionen/Russland at Freedom House nedjusterte Russlands status. Freedom Houses begrunnelse for dette kan man lese på følgende adresse:

www.freedomhouse.org/template.cfm?page=22&year=2005&country=7044

Situasjonen bedret seg ikke i 2005. I den tilsvarende rapporten for 2006 er Russland fortsatt klassifisert som «Not Free» og begrunnelsen finner man her:

www.freedomhouse.org/template.cfm?page=22&year=2006&country=7044

Den mest omfattende oversikten over hvordan Russland er klassifisert med hensyn til frihet er å finne i en ranking utarbeidet av State of World Liberty (SoWL) Project (www.stateofworldliberty.org/index.html). Denne rankingen er basert på en grundig analyse av andre rankinger, blant annet av de ovennevnte. I 2006 omfattet rankingen totalt 166 land basert på analyse av personlig frihet, økonomisk frihet, størrelse på statsapparat og skattenivå. Russland blir her plassert som nummer 124, bak Den sentralafrikanske republikk, men foran Egypt. Denne ranking, i tillegg til en detaljert redegjørelse for hva man har lagt til grunn for den, finner man på adressen

www.stateofworldliberty.org/report/rankings.html

Russisk omtale av State of World Liberty-rankingen finner man på adressen <http://lenta.ru/news/2006/08/08/liberty>

Her finner man også lenker til russiske omtaler av andre rankinger som vi omtaler her.

Media i Russland: frie eller ikke?

I løpet av de siste seks årene har Putin samlet betydelig makt i Kreml: De regionale lederne har fått redusert sin maktbase, oligarkene har på ny måttet innordne seg staten, osv. Et av de første områdene hvor Putin strammet grepet etter maktovertakelsen i 2000 var imidlertid overfor russiske medier.

Under Putin har russiske mediers evne til å sette den politiske dagsordenen blitt klart redusert. Her ser det ut til at Putin har lært mye av de «feilene» som ble begått av hans forgjenger, Boris Jeltsin. Sistnevnte mistet nesten makten som følge av russiske mediers kritiske dekning av krigføringen i Tsjetsjenia. Putin forsto at landets myndigheter måtte vinne informasjonskrigen ikke bare mot tsjetsjenske separatister, men også mot dem som mente at medias uavhengighet ikke kunne ofres på politikkenes alter.

Tidlig under 2. Tsjetsjenia-krig satset man derfor på en ny informasjonsstrategi og opprettet et eget informasjons-senter for å formidle den offisielle versjonen av krigen til den russiske allmennheten. For å kunne gjøre dette på en mest mulig effektiv måte måtte man imidlertid også sørge for at fremstillingen av krigen i andre medier ikke avvek for mye fra den offisielle versjonen. Det ble derfor viktig for myndighetene å skaffe seg kontroll over de viktigste medie- og informasjonskanalene,

og dette var også bakgrunnen for det som gjerne omtales som Putins mediekrig. Resultatet var at den russiske stat – enten direkte eller indirekte – klarte å gjenvinne kontroll over de viktigste riksdekkende tv-kanalene og derigjennom sørge for at publikum ikke bare fikk den offisielle versjonen av det som skjedde i Tsjetsjenia, men også i Russland for øvrig. Statlig kontroll over de viktigste nyhetskildene har også vært avgjørende for Putins suksess i å styrke og konsolidere presidentmakten.

Den måten Putin personlig og hans politikk fremstilles på i dagens tv-sendinger, har utvilsomt bidratt til å øke russernes oppslutning om ham og hans politiske kurs, men samtidig skadet Russlands omdømme i Vesten. En av rankingene som blir benyttet av State of World Liberty Project som en del av deres samlede vurdering, er den internasjonale *Press Freedom Index*, utarbeidet av organisasjonen Reportere uten grenser. På denne rankingen befinner Russland seg i det nedre sjiktet, blant land som har innført klare begrensninger for mediers frihet: Russland er plassert på 147. plass av 168 land (Russlands nabo i vest, Finland, toppe denne rankingen). *Press Freedom Index* finner man på Reportere uten grensers hjemmeside: www.rsf.org/

For en russisk omtale av denne rapporten, se

<http://lenta.ru/news/2006/10/24/press>

Det faktum at russiske medier refererer til rankingen, kan kanskje tolkes som et tegn på at situasjonen ikke er så ille som vestlige observatører vil ha det til. Et viktig poeng her er at graden av pluralisme og hva man kan tillate

seg å diskutere, avhenger av hvilken mediekanal man snakker om. Mens riksdekkende tv er under sterk statlig innflytelse, befinner internettbaserte medier seg i motsatt ende av spekteret. De russere som ønsker å holde seg oppdatert, følge og delta i en kritisk debatt om utviklingen i Russland, kan fortsatt gjøre dette via Internett. En god oversikt over internettbaserte informasjonskanaler i Russland finner man på denne adressen:

www.smi.ru/sources

En annen viktig informasjonskilde for dem som ønsker å få alternative vinklinger på nyhetsformidlingen, er utenlandske tv- og radiokanaler som sender på russisk og som man kan ta inn enten ved hjelp av parabol eller kabelnettet. Her følger et utvalg av slike utenlandske operatører:

<http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/default.stm>

www.voanews.com/russian

www.svobodanews.ru

www.dw-world.de/dw/o,,298,00.html

I motsetning til i sovjettiden, da staten hadde som ambisjon å kontrollere informasjonsflyten både inn og ut av landet, har dagens styresmakter en mer pragmatisk holdning. De satser primært på å kontrollere de viktigste informasjonskanalene, slik som riksdekkende tv-stasjoner, og overlater mye av det øvrige «informasjonsrommet» til andre, ikke-statlige aktører. Gjennom Det allrussiske statlige tv- og radioselskapet (VGTRK) eier staten i dag tre riksdekkende tv-kanaler, to nasjonale radioselskaper og omlag 80 regionale

tv- og radioselskaper. De tre kanalene er informasjonskanalen Rossija:

www.rutv.ru

kulturkanalen Kultura:

www.tvkultura.ru

og sportskanalen Sport:

www.rtr-sport.ru

I tillegg sender man via selskapet RTR Planeta programmer fra de tre kanalene til et internasjonalt publikum. Adressen til RTR Planeta er

www.rtr-planeta.com

På toppen av dette er staten også den største eieren i den såkalte Første kanal (Pervyj kanal), også kjent som ORT:

www.1tv.ru

og i en hel rekke andre medier, som for eksempel telegrambyrået RIA Novosti og tv-kanalen Russia Today. Sistnevnte er en kanal hvis formål er å jobbe for å bedre Russlands rykte utenlands. Internettadressen er

www.russiatoday.ru/test

Tendensen de siste årene har dessuten vært at statskontrollerte eller «statsvennlige» selskaper som Gazprom, Gazprominvestholding, Severstal, Surgutneftegaz og Interros (Profmedia Holding) benyttes til å kjøpe opp medieselskaper. De ovennevnte selskapene, som tidligere primært har vært engasjert i energisektoren og i stålindustrien, har fulgt myndighetenes oppfordring – både for å tjene penger, men også for å sikre seg velvilje hos myndighetene. Gazprom og Gazprom-Media Holding

har siden Vladimir Gusinskij ble presset ut i 2001, kontrollert en annen viktig russisk tv-kanal, NTV. Man regner med at om lag 85 % av befolkningen kan ta inn denne kanalen, og den regnes dermed også som en av de riksdekkende kanalene. NTV på nettet finner vi på

www.ntv.ru

Gazprom har også tatt over den kritiske radiostasjonen Ekho Moskvy i Moskva:

<http://echo.msk.ru>

Myndighetene har også oppfordret samarbeidsvillige oligarker til å kjøpe seg inn i kritiske medier. Et godt eksempel på dette er «overføringen» av *Kommersant* fra den regimekritiske Boris Berezovskij til Alisjer Usmanov fra Gazprominvestholding. Eierskiftet har ført til utskiftninger i staben og vil sannsynligvis resultere i at avisen vil innta en mindre kritisk linje. *Kommersant* er å finne på denne adressen:

www.kommersant.ru

En god oversikt over denne prosessen, aktørene som var involvert og hvilke følger eierskiftet har medført, finner man her:

<http://lenta.ru/story/kommersant>

En annen strategi myndighetene kan bruke for å få media til å tilpasse seg Kremles linje, er å forsøke å begrense deres adgang til reklamemarkedet: Signaler blir gitt om at reklame i regimekritiske aviser er dårlig reklame for myndighetene. Denne metoden har vært brukt for å øve et økonomisk press på noen av de mest kritiske

russiske avisene. Det sies at *Novaja gazeta*, hvor den myrdede journalisten Anna Politkovskaja publiserte sine kritiske reportasjer fra Tsjetsjenia, har vært utsatt for denne type behandling i mange år. Mer informasjon om *Novaja gazeta* finner man på avisens webside på adressen
www.novayagazeta.ru

Samtidig finnes det en rekke ikke-statlige eller formelt statskontrollerte medieaktører. For eksempel har staten nesten ingen formell kontroll over store tv-kanaler, som Ren-TV og TV-Tsentr:
www.ren-tv.com
www.tvc.ru/center

Det samme gjelder de fleste russiske avisene – det skal være 50 000 av dem – som i stor grad ble privatisert på 1990-tallet. Generelt kan man si at avisene presenterer et langt mer kritisk bilde av Russland og myndighetene enn hva tv-kanalene gjør. Det er likevel et «men» her: Mange av de tilsynelatende uavhengige mediene står i et annet avhengighetsforhold. For det første er de i mange tilfeller avhengige av sine eieres ønsker og agendaer. Eierne kan bruke – og bruker – journalister til å påvirke opinionen i en bestemt retning. For det andre er flertallet av disse eierne, særlig de som har andre økonomiske interesser i Russland, avhengige av å ha gode forbindelser til de politiske beslutningstakerne. Slike avhengighetsforhold gjør at eierne ofte øver et press på «sine» journalister når det gjelder hvilket virkelighetsbilde som skal formidles til det russiske publikum.

Bokomtaler

Moderne russisk politikk. En innføring i Russlands politiske system

Geir Hønneland & Jørgen Holten Jørgensen

Bergen: Fagbokforlaget 2006

168 s., ISBN 8245003638

Recensert av **Terhi Tikkala** [doktorand i statsvitenskap, Södertörns högskola och Stockholms universitet]

Det finns en lång tradition av tolkning av rysk politik och kultur i västländerna, både inom akademisk och icke-akademisk litteratur. Utgångspunkten för huvuddelen av denna kan sägas vara den välkända utsagan att Ryssland «inte kan förstås med förnuftet». Inom forskning är en sådan utgångspunkt naturligtvis orimlig. Ryssland kan och bör analyseras, men den egentliga frågan är: vilken synvinkel skall man välja?

Moderne russisk politikk är ett försök att förstå rysk politik. Författarna själva säger att de inte har några mer djupgående ambitioner än att ge en introduktion till det ryska politiska och administrativa systemet, ett syfte de lyckas väl med att uppfylla.

Boken ger en detaljerad bild av hur man kommit fram till de administrativa modeller som tillämpas i dagens Ryssland, men visar också vad centraliseringen betyder ur en praktisk synvinkel. Boken kastar till exempel ljus över grundläggande skillnader mellan våra nordiska ministrar och deras ryska kolleger. Dessa skillnader yttrar sig inte minst i att våra statsministrar, det vill säga de som hos oss innehar den högsta politiska makten, ofta samverkar med den ryska statsministern, vars roll i det ryska systemet är helt underordnad presidentens. Denna obalans leder inte sällan till att det saknas en praktisk dimension i de mellanstatliga kontakterna på den högsta politiska nivån, vilket blir särskilt bekymmersamt för de nordiska

länderna som drivs av mycket specifika och konkreta intressen i sina relationer med Ryssland.

Den grundläggande frågan när det gäller dagens Ryssland är vem som innehar den politiska makten. I detta avseende finns inget kontroversiellt i bokens huvudtes om att Putins presidentperiod har lett till en centralisering av makten i Ryssland och att presidentadministrationen fått en alltmer betydande roll både i politikens utformning och inom lagstiftningsarbetet. Presidentadministrationen, det vill säga «Kreml», som består av drygt 2000 medarbetare och flera avdelningar, beskrivs genomgående i boken som landets reella maktcentrum vilket påtagit sig den roll som departementen brukar ha i ett parlamentariskt system. Man skulle gärna ha läst en ännu mer detaljerad beskrivning av denna mytomspunna institution och också hellre sett en organisationstabell över presidentadministrationen än den lista över regeringsorgan som nu återfinns i slutet av boken.

Bokens författare lyckas med att undvika den historiska determinism som, speciellt av retoriska skäl, ofta utnyttjats av västliga författare och talare. Att beskriva den nutida odemokratiska utvecklingen som en logisk följd av den odemokratiska historiska traditionen i Ryssland är något som tyvärr än idag är mycket vanligt förekommande. Författarna av *Moderne russisk politikk* anser istället att den nutida odemokratiska utvecklingen är en följd av en postsovjjetisk maktkamp. Detta är ett perspektiv som lämnar utrymme för att den postsovjjetiska utvecklingen också skulle kunna ta en annan inriktning.

Boken innehåller inga fotnoter, men en kort referenslista återfinns i slutet av varje kapitel. Ett flertal relevanta referenser saknas dock i boken. Dessutom skulle man, exempelvis i slutet av boken, velat se en mer omfattande lista för vidare läsning.

Moderne russisk politikk lämpar sig utmärkt som en introduktion till det ryska politiska systemet för universitetsstuderande, men också som en handbok för olika aktörer med ett intresse för rysk politik och ekonomi. Författarnas ambition är att få läsaren att förstå skillnaden mellan det ryska politiska och administrativa systemet och den moderna representativa demokratin i, till exempel, de nordiska länderna. Denna målsättning är högaktuell då de ryska förhållandena ofta leder till att relationerna med Ryssland, inte minst på statsnivå, präglas av orealistiska förväntningar om motpartens intressen och resurser.

De ryska kraftministerierna: Maktverktøy og maktfors kring

Carolina Vendil Pallin

Stockholm: FOI 2006

217 s., ISSN 16501942

Omtalt av **Kristin Ven Bruusgaard** [stipendiat, Forsvarets forskningsinstitutt, FFI]

Presidentens hang til   utpeke gamle venner og kolleger til politiske n kkelposisjoner er et karakteristisk trekk ved russisk politikk. Jeltsin var i sin tid kjent for   omgi seg med den såkalte «familien» (som faktisk også inkluderte hans kjødelige datter). Etter at Putin kom til makten har de såkalte «silovikene» gjort sitt inntog i Kreml, noe som har forårsaket debatt både i Russland og i Vesten. Silovikenes bakgrunn fra det myteomspunne KGB og andre sikkerhetsstrukturer har ikke gjort analysen av russisk utenriks- og sikkerhetspolitikk mindre spennende. Og det er nettopp russiske sikkerhetspolitiske beslutningsprosesser som er fokus for FOIs prosjekt RUFs (Rysk utrikes-, f rsvars- og s kerhetspolitikk) og Carolina Vendil Pallins nye rapport *De ryska kraftministerierna: Maktverktøy og maktfors kring*.

Rapporten nyanserer bildet av sikkerhets- og etterretningsoffiserer som hovedaktørene i russisk politikk. Pallin viser at det ikke er slik at alle Putins nærmeste medarbeidere er tidligere hemmelige agenter i nye kl er, hvis tenkning fortsatt er formet av KGBs doktrine fra den kalde krigens dager, men at bildet er mer komplekst enn som så. Ulike personer med ulike agendaer er del av en maktkamp både mellom og innad i de forskjellige maktministeriene. Ikke desto mindre fremstår Putins «familie» som lojale medarbeidere som utgjør et effektivt maktverkt y for den russiske presidenten.

Pallin ønsker i første rekke   dechiffrere konseptet maktministerium, et begrep som stadig oftere brukes både i vestlige og i russiske medier. Silovikene skal per definisjon v re mennesker som representerer eller har bakgrunn fra slike organ. Begrepet maktministerium avgrenses vanligvis til   omfatte «de ministerier som disponerer egne væpnede styrker». Pallin velger heller   fokusere på de ministerier og byråer som ligger direkte under Putins kontroll, dvs. utenriksdepartementet, forsvarsdepartementet, departementet for krisesituasjoner, innenriksdepartementet, justisdepartementet, den føderale sikkerhetstjenesten, den føderale beskyttelsestjenesten, utenlandsetterretningen, hoveddirektoratet for særskilte program, den føderale tjenesten for kontroll med narkotikahandel, den stat-

lige kurerstjenesten og presidentens direktorat for administrative saker. Disse kalles gjerne maktministerier fordi de er avgjørende for konsolideringen av presidentens maktposisjon; ikke bare er de et verktøy for Putins politikk, men den direkte kontrollen over disse organene sikrer også Putin mot potensielle utfordrere.

Fire av de seks kapitlene i rapporten er viet beskrivelsen av ministeriene og deres oppbygning. Pallin beskriver detaljert hvordan ministeriene er bygd opp, endringene de har vært gjenstand for i løpet av Putins presidentperiode, hvem som utgjør ministerienes øverste ledelse og deres personlige bakgrunn. Generelt kan det sies at personene i disse stillingene har en eller annen form for tidligere tilknytning til Putin, det være seg gjennom felles bakgrunn fra St. Petersburgs byadministrasjon eller fra Putins tid i sikkerhetstjenesten.

Rapporten fungerer som et utmerket detaljkart over de tidvis meget hemmelighetsfulle maktministeriene. Kildetilgangen i kartleggingen har naturligvis vært varierende, men forfatteren har likevel klart å frembringe et godt helhetsbilde av de ulike ministeriene og maktpersonene som utgjør Putins indre krets. Fremstillingen fremhever også hvilke maktspill som foregår i forkant av utnevnelser og mellom de ulike ministeriene. Det er ingen tvil om at enkelte av disse organene har fått mye å si for utformingen av russisk innen- og utenrikspolitikk de siste årene. Putin har selv uttalt at utenlandsetterretningen står for mye av det materiale han baserer sine utenrikspolitiske vurderinger på.

I tillegg til å kartlegge hvem som er hovedaktørene i de ulike maktministeriene, har Pallin også satt seg fore å avdekke hvilken rolle de spiller i politikktutformingen. Det sistnevnte vies imidlertid mindre oppmerksomhet i forhold til hva man kanskje hadde forventet etter å ha lest innledningen. De siste to kapitlene inneholder to eksempler som skal illustrere konsekvenser for politikktutformingen. Casene er relevante: krigen mot terrorisme/«antiterroroperasjonen» i Tsjetsjenia og kontrollen med våpeneksport. Førstnevnte case anskueliggjør arbeidsfordelingen – og delvis også maktkampen – mellom FSB, MVD og de regulære væpnede styrker i Russland hva angår ansvar for og kommando over operasjonen i Tsjetsjenia. Dynamikken mellom landets ledelse og disse etatene beskrives imidlertid ikke, ei heller hvilken konsekvens det har hatt for Tsjetsjenia-politikken at det er Putins menn som har inntatt nøkkelrollene. Det andre eksempelet illustrerer bedre hvordan et stort antall av ministeriene får innpass i en prosess (godkjenningen av våpeneksport) som tilsynelatende bare angår et fåtall. Her kan man bedre skimte konturene av hvordan de ulike aktørene påvirker politikkt-

utforming både i kulissene og mer direkte. Likevel hadde det vært ønskelig med flere eksempler for å få illustrert hvilke konsekvenser det har at Putins menn nå har så sterk kontroll.

Pallin kartlegger en rekke menneskers karriere og relasjon til Russlands president. Tross deres ulike agendaer kommer svært mange fra identiske miljøer. Få land har klart overgangen fra et autoritært til et demokratisk regime uten å ta et oppgjør med den autoritære stats viktigste verktøy: sikkerhetstjenestene. Tross enkelte tilløp har Russland fortsatt til gode å gjennomføre en prosess der politikktutforming på alle områder, inkludert den utenriks- og sikkerhetspolitiske, blir gjenstand for større innsyn og demokratisk kontroll. I stedet finner den motsatte prosessen sted parallelt med at flere og flere viktige posisjoner fylles med presidentens menn. Putins «familie» viderefører dermed ikke bare den paternalistiske tradisjonen Jeltsin og hans sovjetiske forgjengere etablerte; deres fortid i de hemmelige tjenestene påvirker også direkte den demokratiske prosessen.

Den foreliggende rapporten utgjør et viktig bidrag til litteraturen om de russiske maktministeriene og burde således være av interesse for alle som arbeider med, eller interesserer seg for, russisk politikk. Selv om rapportens analytiske del med fordel kunne vært utvidet, kartlegges det på en meget grundig måte hvem som i dag utgjør Putins maktverktøy og maktforsikring.

Russia's Energy Policy: Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier

Robert L. Larsson

Stockholm: FOI 2006

357 s., ISSN 16501942

Omtalt av **Morten Anker** [forsker i ECONs Russlandsgruppe, tidligere sikkerhetspolitisk analytiker i Forsvaret] og **Bjørn Brunstad** [forsker ECONs Russlandsgruppe og partner i ECON]

Robert Larsson har skrevet en omfattende bok om Russlands energipolitikk under Vladimir Putin. Den uttalte målsetningen har vært å belyse Russlands rolle som strategisk energileverandør gjennom å analysere landets energipolitikk i et sikkerhetspolitisk perspektiv. Det sentrale spørsmålet Larsson ønsker å besvare er hvorvidt Russland kan oppfattes som en pålitelig energileverandør.

Boken er delt inn i seks hovedkapitler i tillegg til innledning og oppsummering. Det første substanskapitlet, kapittel 2, gir en oversikt over Russlands faktiske posisjon som energiprodusent og -eksportør, og danner et nyttig bakteppe for den videre diskusjon og analyse. Kapittel 3 gir et innblikk i hvordan russiske myndigheter, og spesielt president Putin, oppfatter Russland som energipolitisk aktør. I kapittel 4 gir Larsson en oversikt over ulike energipolitiske verktøy russiske myndigheter har til rådighet, og han avslutter kapitlet med en gjennomgang av Yukos-saken. Deretter beskrives i kapittel 5 hvordan staten i dag styrer energisektoren gjennom ulike byråkratiske kontrollmekanismer og gjennom direkte og indirekte kontroll over de ulike energiselskapene. I det omfangsrike kapittel 6 gis en oversikt over Russlands energipolitiske rulleblad overfor et større utvalg stater for å påvise hvorvidt landet har brukt energipolitiske tvangsmidler. Og endelig, i det siste hovedkapitlet (kapittel 7), følger en oppsummerende vurdering av Russlands pålitelighet som energileverandør.

Ytre sett har boken en god struktur, og Larsson gjør et godt pedagogisk og leservennlig grep ved at han begynner hvert kapittel med en presentasjon av hovedspørsmålene som forsøkes besvart i kapitlet, tilnæringsmåte og hovedfunn. Boken innledes dessuten med hovedkonklusjonene, noe som åpenbart har til hensikt å gi leseren et solid førsteinntrykk av hva boken handler om og hvilke funn forfatteren har gjort. Det presenteres imidlertid hele 22 hovedkonklusjoner, og mengden kulepunkter gjør at det hele for undertegnede fremstår som mer sprikende enn oversiktlig. Konklusjonene er heller ikke spesielt oppsiktsvekkende: Russlands politiske pålitelighet som energileverandør konkluderes med å avhenge av tidsperspektivet, mottakeren og konteksten. På kort sikt er det ifølge Larsson en viss risiko for leveringsbrudd til stede for de tidligere sovjetrepublikkene. For det øvrige Europa er risikoen lav, men til stede som en indirekte konsekvens av leveringsbrudd til de tidligere sovjetrepublikkene. På lang sikt er konklusjonen at det er vanskelig å estimere risikoen, og at alt kan skje.

Larsson gir innledningsvis inntrykk av at boken skal utgjøre en grundig, teoretisk og helhetlig analyse av Russlands rolle som energileverandør. I praksis er imidlertid boken mer preget av å være en sammenstilling av ulike analyser enn å representere en samlet argumentasjonsrekke innenfor ett teoretisk rammeverk og forankret i empiriske funn. Leseren blir sittende med inntrykk av at boken er satt sammen av ulike rapporter. Dette inntrykket forsterkes av at de ulike delene av boken ikke er oppdatert frem til et felles sluttpunkt.

Kronologisk setter gasskrisen mellom Russland og Ukraina januar 2006 sluttstrek, men for deler av boken stanser analysen opp langt tidligere.

Boken har enkelte steder en vektlegging av stoffet som kan synes noe overraskende. I gjennomgangen av Russlands energipolitiske verktøy, som er meget oversiktlig og god, bruker Larsson 23 sider på Yukos-saken. Dette virker litt i overkant, spesielt ettersom så mye allerede er skrevet om dette. Oppramsingen av 18 konsekvenser av Yukos-saken blir også vel mye av det gode. Det er naturlig at Larsson bruker Yukos som en illustrasjon på denne type statlig intervensjon (ekspropriasjon), men her blir presentasjonen av saken i for stor grad et selvstendig tema løst fra bokens formål. Også andre steder blir leseren overrasket over vektlegging og valg av tilnærminger. Det er for eksempel vanskelig å forstå hvorfor Larsson bruker tid på å gå gjennom spionsaker fra sovjettiden uten at han presenterer tydeligere relevans enn at det er rimelig å anta at slik praksis fremdeles foregår (s. 134).

Samlet sett gir Larsson leseren en god innføring i viktige trekk ved Russlands olje- og gasssektor: hvilken betydning landet har som energiproducent, hvilke virkemidler myndighetene har til rådighet i sin interaksjon med markedet og hvor stor kontroll staten har over energisektoren. I kapitlet om statlig kontroll savnes imidlertid en klarere sannsynliggjøring av selskapet Lukoils rolle som «the Kremlin's lapdog». Selskapet TNK-BP er samtidig i praksis utelatt fra diskusjonen, noe som virker pussig, ettersom TNK-BP i en senere oversikt presenteres som et av de mest uavhengige oljeselskapene i Russland, og dermed et viktig moteksempel i forhold til forfatterens hovedkonklusjoner. En annen detalj som burde vært belyst bedre er hvorfor Larsson mener at det er grunn til å anta at Igor Setsjin står nærmere Putin og er mer betrodd enn Dmitrij Medvedjev og hvorfor han mener at Medvedjevs utnevning til første visestatsminister i praksis var en degradering (s. 116). Dette er overraskende påstander, spesielt i lys av at mange kommentatorer regner Medvedjev som en av de sterkeste kandidatene til å bli Russlands neste president. Uten en god begrunnelse blir dette imidlertid stående som løse spekulasjoner fra forfatterens side.

I kapittel 6, som utgjør nesten en tredel av boken, forsøker Larsson å gi svar på om russiske myndigheter har brukt energipolitisk tvangsmakt (*coercive energy policy*). Han foretar ikke noen tyngre analyse, men presenterer Russlands energipolitikk kun i form av en survey. Oversikten er grundig, men blir lang og til tider lite fokusert på hovedoppgaven. Ved flere anledninger har Larsson også

problemer med å begrunne påstander om at det faktisk har vært brukt tvangsmakt. Russlands relasjoner med Ukraina gjennomgås særlig utførlig, noe som ikke er unaturlig sett i lys av relasjonenes aktualitet. Igjen blir det imidlertid litt ufokusert med en oppramsing av elleve ulike konsekvenser av leveringsbruddet i januar 2006.

Det siste hovedkapitlet (kapittel 7) er det primære analysekapitlet og skal besvare spørsmålet om Russland er en pålitelig energileverandør. Dette kapitlet er kort og oversiktlig, og som selvstendig gjennomgang av Russlands pålitelighet som energileverandør fungerer det ganske bra. Man sitter imidlertid med en følelse av at denne analysen kunne og burde vært grundigere. Det fremkommer ingen tydelig forbindelse til diskusjonen i de øvrige kapitlene. Med utgangspunkt i de grundige bakgrunnsdata som Larsson har presentert i de foregående kapitlene, er det synd at disse ikke trekkes mer eksplisitt med i analysen. Det kunne for eksempel vært nyttig å få en vurdering av hvorvidt Russlands gass- og oljeproduksjon vil kunne holdes på et tilstrekkelig nivå til å kunne spille den rollen som drøftes i boken. I stedet er det først og fremst oversikten over russiske myndigheters bruk av energipolitisk tvangsmakt mot ulike stater som brukes som premiss for analysen.

Det er også et stort metodisk problem knyttet til å se energiresurser som tvangsmakt, ettersom det er tilnærmet umulig å påvise beveggrunnene for bruk av ulike energivirkemidler. I de fleste tilfeller vil for eksempel russiske selskaper og myndigheter gi økonomiske eller tekniske begrunnelser for leveransebrudd, og ikke bruke energileveransene som et direkte, åpenlyst pressmiddel. Dette er Larsson klar over og sier at det han presenterer, kun kan oppfattes som «circumstantial evidence». Mange av «bevisene» baserer seg også på journalistiske analyser og antakelser, noe som forsterker problemene med å trekke bastante konklusjoner. Larsson skal imidlertid ha ros for innledningsvis å ha problematisert kildematerialet.

Alt i alt gir boken en omfattende og detaljert oversikt over viktige energipolitiske problemstillinger i Russland. Den kan først og fremst leses som en serie ulike delrapporter om ulike spørsmål med relevans for Russlands rolle som energistormakt. Boken fungerer derimot ikke helt etter intensjonen om å være en debattbok som gir en solid og strukturert analyse av Russlands pålitelighet som energileverandør. Det virker også som om man har hatt hastverk med å få utgitt boken idet den skjemmes av dårlig språkvask og en del unødvendige faktafeil. Som oppslagsverk og katalog er boken derimot meget anvendelig.

Social Structure, Public Space and Civil Society in Karelia

Harri Melin (red.)

Kikimora Publications, Series B34

Helsinki: Aleksanteri Institute 2005

162 s., ISBN 9521024798/1

Omtalt av **Sveinung Eikeland** [cand.polit., adm. dir., Norut NIBR Finnmark]

En finsk forskergruppe under ledelse av professor Harri Melin har gjennom boka *Social Structure, Public Space and Civil Society in Karelia* gitt et viktig, ikke minst empirisk sett, bidrag til forståelsen av den russiske transisjonsprosessen. Boka gir flere innspill til debatten om hvilke veier Russland er i ferd med å slå inn på, men viktigst er kanskje forståelsen av hvordan transisjonsprosessen utspilles i en periferi som Karelen.

Boka er empirisk knyttet til «peasantifisering» i kjølvannet av oppløsningen av statslandbruket (distriktet Prjazja), den manglende sosiale dynamikken i hjørnesteinsbedriftssamfunnet (byen Kondopoga) og sosial polarisering i regionshovedstaden (Petrozavodsk). Utviklingstrekkene i denne periferien går med andre ord i en helt annen retning enn de visjonene om et middelklassens Russland som den innflytelsesrike sosiologen Tatjana Zaslavskaja i sin tid lanserte som den veien Russland måtte gå både for å oppnå egen modernisering og for å nå Europa. Innimellom viser imidlertid analysen at det også pågår endringer som ikke peker tilbake i tid, og viktigst, endringer som ikke har sin årsak i sovjetperioden.

Periferien går ikke foran i endringer av klasse- og lagstrukturer i det russiske samfunnet. Den form for framvekst av en middelklasse vi ser i St. Petersburg og Moskva, øynes bare så vidt i Karelen. Akkurat det vil nok ikke overraske noen. Mer «alarmerende» er det at studiene også viser at den russiske offentlighet heller ikke utfordres fra periferien. Folk vender ryggen til både Moskva og den vestlige verden.

De enkelte studiene er imidlertid først og fremst spennende fordi de gjennom sine detaljerte empiriske analyser utfordrer sentrale forskningsdesign, også sine egne. Forskerne har i flere tilfeller nærmest snudd hver stein på sine felt. Dette medfører også at studiens stiafhengighetsperspektiv problematiseres, dvs. den modell som framhever at historiske forhold ved sovjetsamfunnet finnes igjen i transisjonsprosessen og framfor alt er viktigste årsak til de trekkene analysen avdekker. Forfatterne dokumenterer uomtvistelig flere slike sammenhenger. Særlig viktig er dokumentasjonen av vedli-

keholdet av de sosiale nettverkene som ble skapt i sovjetperioden, noe som f.eks. gir seg utslag i at de gamle storbedriftene fortsatt er viktigere for lokalbefolkningen enn lokalforvaltningen.

Analysen preges likevel av de samme problemene som analyser inspirert av standardlitteraturen fra David Stark og Laszlo Bruszt (*Postsocialist Pathways*, 1998) og Michael Burawoy («The State and Economic Involution», *World Development* 105) ofte gjør: den begrenser seg til å påvise likhetstrekk. Dermed mister vi ofte innsikt i dynamikken i en transisjonsprosess. Her kan vi alle utvilsomt hente mye fra sosiologer som legger an et perspektiv hvor stiavhengighet først og fremst handler om hvordan strukturer og aktører i det «nye» samfunnet makter å endre etablerte strukturer, dvs. som de facto snur om på årsaksrelasjonene (jf. f.eks. Victor Nee og Yang Caos «Path-dependent Societal Transformation», *Theory and Society* 28).

I dette perspektivet er unntakene like interessante som mønstrene. Analysen fra Prjazja avsluttes med at forfatterne konkluderer med at utviklingen i dette samfunnet ikke nødvendigvis er et eksempel på en stiavhengig type av russisk ruralitet, men heller det forfatterne kaller et samfunn av hybrid type. Et annet utviklingsbrudd er det pluralistiske mediebildet i hjørnesteinsbedriftsbyen Kondopoga. Hvordan klarer det rurale samfunnet å skape slike nye mønstre? Hva er prosessene? Hvem er aktørene? Dette forsøkes både implisitt og eksplisitt besvart i bokens to mest spennende analyser, bedriftsanalysen fra Prjazja og offentlighetsanalysen fra Kondopoga.

I Prjazja-analysen viser forfatterne hvordan privat «plot farming» fungerer i symbiose med de store landbrukselskapene, og ikke representerer et skritt i retning vestlig «family farming». I analysen av mediebildet i Kondopoga illustreres poenget at unntaksprosesser kan være minst like interessante som de mange, mer statiske forløp. I den empiriske presentasjonen avdekkes hvordan avisen *Novaja Kondopoga* har utviklet seg fra å være kommunistpartiets og kommunens propagandaorgan på 1930-tallet til å bli en uavhengig avis uten å gå veien om privatisering. Avisens utvikling og mangslungne strategier på 1990-tallet er spennende beskrevet, og viser framfor alt at det også utvikles en bevisst medie- og journalistprofesjon i den russiske periferien. Denne er i stand til å utvikle en avis etter mønster av internasjonal presse, dvs. en avis som verken er et propagandaorgan i sovjetisk stil, som den bedriftseide *Avangard*, eller et nyprivatisert annonseorgan i nyrussisk stil.

I tråd med hovedperspektivet i boka knyttes forklaringer på

de privatiserte livsformer til sovjetperioden. Sentralt står ideen om framveksten av et sosialistisk småborgerskap fra 1950- og 1960-tallet og utover, en prosess som utviklet borgere som kun var interessert i private forhold, jobb og sine egne familiers eiendom. Den privatiseringen vi ser i dag har sine røtter i denne ideen, og slik analysen legges opp, vil de nye livsformer naturlig hente sin forklaring i fortida. Men igjen – et perspektiv som i større grad handler om endringsaspekter og tilknyttet dynamikk kan kanskje supplere slike forklaringer, og dermed gi andre framtidiskusjoner. En ting er at gamle mønstre reproduseres i rurale områder med dårlige levekår, noe annet er hva som skjer i Kondopoga hvor lønningene er høye, tilgangen til tjenester av kvalitet er god og hvor folk føler seg trygge. Jeg kan ikke skjønne annet enn at det i en slik kontekst må finnes spirer til endringer som for eksempel utfordrer storbedriftens paternalisme. *Novaja Kondopoga* er midtpunktet i en spennende prosess som drives fram av det vi faktisk kan kalle en ny middelklasse, men her kunne boka med fordel fått fram flere aspekter ved denne utviklingen.

I kjølvannet av vurderingene over kan det kanskje også stilles spørsmål om slike dyptpløyende empiriske analyser i større grad burde tatt utgangspunkt i «innovative prosesser» enn i institusjoner, slik forfatterne gjør her. Ved å ta sitt utgangspunkt primært i familien og i bedriften, vil en kanskje i større grad få dokumentert konserverende samfunnstrekk enn dersom en studie tar fatt i et utvalg observerte prosesser som trekker i retning av den modernisering mange, også russiske forskere, har spådd. Slike analyser kan kanskje få avdekket mer «framtidsrettede» utviklingstrekk. Jeg understreker *kanskje*, men det burde absolutt vært prøvd av forskere med så sterk interesse for nyere russisk empiri og ikke minst evne til å samle inn og analysere denne.

Fra nordisk utviklingsforskning er vi vant med å lete etter hvordan møte mellom periferiens tradisjonelle sosioøkonomiske strukturer og sentrums politiske maktstrukturer avler demokratiske opprør som spres fra periferi til sentrum. Ved at boka omhandler både analyse av sosiale strukturer og en ny offentlighet, gir den mye innsikt i russisk periferis rolle i endringer i dette store landet. Periferien synes ikke viktig så langt, men det finnes nye prosesser som skaper hybrider som kan ha effekt utover egen region. Selv om det ikke alltid er like lett å øyne de nye prosessene, har forfatterne levert en imponerende empirisk presentasjon av russisk periferi like over grensa til Vest-Europa.

Dokument om de ryska samerna och Kolahalvön

Leif Rantala (red.)

Lapplands universitets pedagogiska publikationer 15

Rovaniemi: Lapin yliopisto 2006

156 s., ISBN 9524840227

Recenserad av **Ingmar Oldberg** [forskningsledare, FOI, Stockholm]

De ryska samerna på Kolahalvön är som bekant färre än samerna i Norge, Finland och Sverige och i Murmanskområdet utgör de en liten minoritet (1500–2000 personer, vilket motsvarar 0,15–0,2 procent av befolkningen). Detta förklarar till stor del varför deras historia är rätt så okänd i Norden. För att råda bot på detta missförhållande har Leif Rantala, ledande personlighet i den finländska samerörelsen och författare till en rad skrifter om kolasamerna, givit ut föreliggande samling historiska ryska dokument och artiklar ur svåråtkomliga tidningar och tidskrifter.

Materialet handlar främst om samernas öden under sovjetperioden och hur de liksom alla andra folk drabbades av Stalins utrensningar under 1930-talet. Stort intresse ägnas med rätta åt ryssen Vasilij Alymov, som var den ledande sameforskaren och förespråkaren för samernas sak sedan 1920-talet. Materialsamlingen innehåller bland annat en översättning av förhørsprotokollen med Alymov och hans medarbetare. Dessa anklagades 1938 enligt den beryktade § 58 för att ha bildat en antisovjetisk sammansvärjning med syfte att bilda en självständig samisk republik (av 1600 personer i samebyarna!) med Alymov som president och en annan ryss, A. Salazkin, som krigsminister. Republiken skulle senare ansluta Kolahalvön till Finland, som planerade bilda ett Stor-Finland omfattande alla finsk-ugriska folk i Sovjetunionen fram till Ural. (Anklagelsen vittnar klart om den sovjetiska synen på Finland före vinterkriget.) Som vanligt tvingades de gripna genom tortyr att erkänna de absurda anklagelserna, vapen «påträffades» ute i samebyarna och dödsdomar utfärdades. Dock greps konstigt nog inte forskaren Zakharij Tjernjakov, som utpekats som en huvudfigur, och Rantala kunde träffa honom i Moskva 1997, då han var 97 år gammal!

Samlingen berättar också om andra rättegångar före och efter 1938, som drabbade såväl samernas nybildade kulturella elit som vanliga renskötare och fiskare, andra minoriteter samt ryssar som varit i kontakt med dem. Ibland avrättades också de som inte fått dödsstraff. Efter Stalins död rehabiliterades dock Alymov med flera.

Utöver denna upprörande historia innehåller Rantalas samling dokument om flera andra aspekter som är relevanta för sameforskningen, som till exempel material om Alymovs organisatoriska arbete till samernas fromma på 1920- och 1930-talen, om problemen att utforma ett gemensamt skriftspråk för deras skolor och om samernas sociala förhållanden. Som en historisk bakgrund finns en reseberättelse om Kolahalvön från 1840, som vittnar om samernas liv då. Som en avrundning på historien om Alymov berättar Rantala själv i en artikel om en rysk same som tillfångatogs av finnarna under vinterkriget och efter kriget flydde till Sverige. Allra sist finns en förteckning över icke-rysk litteratur om kolasamerna. Man saknar dock uppgift om varifrån ovannämnda rättegångsprotokoll är hämtat.

Sammanfattningsvis kan sägas att denna unika samling dokument och artiklar inte bara ger intressanta inblickar i samernas liv och förhållanden på Kolahalvön utan också speglar allmänna processer i Sovjetunionen på 1920- och 1930-talen. Man hoppas bara att boken når ut till en bred läsekrets i Norden.

Allra sist kan tilläggas att Rantala också skrivit om kolasamernas nationella uppvaknande under 1980-talet och deras situation idag. De har fått vissa minoritetsrättigheter i det nya Ryssland men måste fortfarande kämpa för sin existens och sin etniska identitet. Detta är ett ämne för fortsatta forskningar. Bara för att kolasamerna är få, bör de inte glömmas bort.

Historians as Nation State-Builders: The Formation of Lithuanian University 1904–1922

Audrone Janužyte

Tampere: Tampere University Press 2005

367 s., ISBN 9514463129

Recenserad av **Andrej Kotljarchuk** [fil dr, lektor, Institutionen för genus, historia, litteratur och religion, Södertörns högskola]

Historians as Nation State-Builders är författarens doktorsavhandling som avslutades vid Tampere universitet år 2005. Boken handlar om litauiska historikers roll i grundandet av Litauens första nationella universitet år 1922.

Mellan 1832 och 1919 fanns det inget universitet i Litauen efter det att Wilno-universitetet stängdes av de ryska myndigheterna. I

introduktionen ges en kort sammanfattning av Litauens historia. Janužyte förklarar varför just historiker kom att bli «nation state-builders» och varför de kom att axla en huvudroll i skapandet av ett nationellt litauiskt universitet.

Kapitlen 1, «The Historians' Concept of Nationalism and the Politics of Independence», och 2, «The Concept of a National Vilnius University 1915–1919», tillägnas historikerna Petras Klimas och Jonas Šliūpas och deras roll i förberedelserna inför öppnandet av det litauiska universitetet. Kapitlen 3, «Private Higher Education in Independent Lithuania 1919–1922», och 4, «Struggles in Defining the New University 1921–1922», behandlar de olika koncepten för universitet som diskuterades innan universitetet öppnade.

I och med Riga-traktatet 1920 tillföll Vilnius Polen. Det första litauiska nationella universitetet kom därför att öppnas i Kaunas 1922. Universitetet blev det första i världen som erbjöd högre utbildning med litauiska som undervisningsspråk. Det fanns skilda uppfattningar om det framtida universitetets profil. Skulle det vara katolskt eller sekulariserat? Skulle det vara mångkulturellt eller monokulturellt (knutet till ett litauiskt etnos)? Šliūpas förespråkade till exempel en vitrysk, en lettisk och en judisk fakultet. Hur skulle problemet med universitetslärare lösas? Och på vilket språk skulle gästlektorer föreläsa? De studenter som började vid universitetet kunde oftast litauiska, polska eller ryska, men de två senare språken ansågs inte passa in i den nya politiska verkligheten.

Det sista kapitlet, «Between Nationalism and Internationalism: the Influence of Eastern and Western Europe on the New University of Lithuania», kan ses som det mest intressanta och nydanande. Här lämnar författaren de kronologiska ramarna för sin undersökning och utökar studien till och med 1940.

Den äldre generationen litauiska historiker hade rysk akademisk bildning. Under mellankrigstiden var det dock omöjligt för nya historiker att doktorera i Sovjetunionen. Därför kom den nya generationen huvudsakligen att utbildas vid tyska universitet. Bland universitetets gästlektorer rekryterades många från Finland och Sverige (bland andra professor Johnny Roosvall och arkeologerna Birger Nerman och Adolf Henrik Schück). Således ägde en drastisk omorientering av historievetenskapen från Ryssland till Västeuropa rum. Samtidigt pågick det en generationskonflikt inom Kaunasuniversitetets historikerkår. Tyvärr utreder inte Janužyte detta intressanta fenomen och hur det påverkade undervisningen och arbetsmiljön.

En av bokens huvudbrister är att författaren delvis saknar en kritisk distans till det undersökta och har svårt att skilja på litauiska

nationalistiska tankegångar och historieskrivning. Till exempel talas det hela boken igenom om ett «återskapande» av ett litauiskt universitet, men det gamla Wilno-universitetet som stängdes 1832 var aldrig litauiskt, utom polskt. Storfurstendömet Litauen beskrivs i boken som en etniskt litauisk stat, fastän landet var multietniskt, med exempelvis slavisk och baltisk adel.

För Januzyte var dessutom Litauen under åren 1904–22 endast Vilnius och Kaunas med omnejd. Således utesluts stora delar av det historiska Litauen med dess vitryska, polska och judiska befolkning. Boken beaktar därför inte dessa folks försök att skapa egna universitet i Vilnius. Efter traktatet i Riga 1920 skedde en delning av det historiska Litauen. En del blev polsk, en del litauisk och en del sovjetisk-vitrysk. Som ett resultat av detta uppstod det tre universitet år 1922, belägna 300 km från varandra: det polska i Vilnius, det litauiska i Kaunas och det vitryska i Minsk. 1945 var det polska universitetet i Vilnius tvunget att i sin helhet flytta till Toruń i Polen. Då flyttades också det litauiska universitetet från Kaunas till Vilnius.

Ett annat problem är att de geografiska namnen i boken används inkonsekvent. Alla litauiska Ortsnamn återges bara i deras samtida litauiska version. Samtidigt återges vitryska, ukrainska och polska Ortsnamn på äldre, tidig 1900-tals litauiska eller på ryska. Några exempel är Gardinas istället för Hrodna, Lvov istället för Lviv, Kharkov istället för Kharkiv och Suvalkai istället för Suwalki. Detta gör det omöjligt att lokalisera dessa orter på en modern karta.

Författaren har bearbetat en stor mängd arkivmaterial och tryckta källor i Litauen och Norden. Hon spårar också litauiska historikers intressanta projekt att skapa en gemensam litauisk-lettisk stat i första världskrigets efterdyningar. Tyvärr missar författaren några standardverk som berör hennes intresseområde som till exempel den finska historikerns Johannes Remys bok om polska och litauiska studentorganisationers verksamhet i Ryssland (*Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863*, 2000), och arbetet om Wilno-universitetets historia av professor Marcelli Kosman (*Uniwersytet Wileński 1579–1979*, 1981). I det stora hela öppnar emellertid Januzytes bok en föga känd sida av den litauiska historien för en bredare publik.

The Russian Population in Latvia – Puppets of Moscow?

Tomas MalmLöf

Stockholm: Avdelning för försvarsanalys, Totalförsvarets forskningsinstitut, FOI, 2006

142 s., R-1975-SE

Omtalt af **Erik André Andersen** [phd, cand. scient., udreder, Institut for Menneskerettigheder, København]

I slutningen af 1980erne og starten af 1990erne var der i Skandinavien en kolossal interesse for de tre baltiske lande, Estland, Letland og Litauen, og mange forskningsprojekter og analyser så dagens lys, ikke mindst inden for genren «en komparativ analyse af de tre baltiske lande». Senere, da den værste nysgerrighed overfor vores nyopdagede naboer var blevet stillet, og tingene var begyndt at normaliseres i retning af balternes EU- og NATO-medlemskab, svandt interessen og forskningsbevillingerne ind.

Men hvordan er det rent faktisk gået i de forløbne 10 år siden midten af 1990erne? Ikke mindst på det nationalitetsmæssige område var der mange uafklarede problemer og spørgsmål, som kunne trænge til en opdatering. Et af kernepunkterne i forbindelse med selvstændigheden i 1991 var forholdet mellem de baltiske titulærbefolkninger og de store grupper af indvandrere i perioden efter 2. verdenskrig, især russere og især til Estland og Letland. Hvordan er det gået med integrationen? Og hvordan er det gået med udvandringen? Hvad er status for opholdstilladelser, statsborgerskabslovene og sproglovene? Hvilken rolle har Rusland spillet? Og er der udsigt til en fredelig eller konfliktfyldt fremtid? Det er betragtninger af denne art, som er baggrunden for en undersøgelse foretaget af Tomas MalmLöf og udgivet af det svenske Totalförsvarets forskningsinstitut i maj 2006 med titlen *The Russian Population in Latvia – Puppets of Moscow?*

Lad det være sagt med det samme, at det er en både interessant og grundig undersøgelse. Og det bliver mere og mere interessant, efterhånden som analysen skrider frem. Bogen er opdelt i syv kapitler, hvor der i de tre første kapitler foretages en begrebsanalyse, en demografisk analyse og en historisk gennemgang. Altsammen glimrende. Historien er som bekendt nyttig til at blive klog af og kan bruges til inspiration, som det f.eks. var tilfældet for balterne, når de tænkte tilbage på mellemkrigstidens selvstændighed. Men historien kan også bruges og misbruges i den politiske argumentation. I Letland, som i næsten alle andre dele af Østeuropa, spil-

ler historieopfattelsen en stor rolle for vurderingen af nuværende problemer, og desværre bidrager den ofte til at fastlåse situationen ved at «legitimere» politiske synspunkter. For eksempel: var der i 1939/40 og igen i 1944 tale om sovjetisk besættelse af de baltiske lande og tvungen optagelse i Sovjetunionen? Svaret er ja, men betyder det, at russerne i Letland ikke har «ret» til at være lettiske statsborgere? Man fristes til at sige med den amerikanske chef-forhandler ved Dayton-aftalen angående Bosnien-Hercegovina i 1995, Richard Holbrooke, da han mødtes med de sidenhen krigsforbrydersigtede Radovan Karadzic og Radko Mladic: «Number One: No history lectures, no bullshit.»

Bogens historiske gennemgang indeholder hovedsagelig kendte oplysninger. Det samme kan vel også siges om bogens fjerde kapitel om problemer vedrørende Letlands nationalitetspolitik – bortset fra at sidstnævnte naturligvis er opdateret og blandt andet fremhæver skolereformen i 1998 som det helt centrale konflikt punkt, ligesom det også fremgår af tabel 3, at der endnu i 2004 var over 20 pct. ikke-statsborgere i Letland. I bogens to stærkeste og mest interessante kapitler, det femte og sjette kapitel, som handler om Ruslands politik i forhold til landsmænd i udlandet (*compatriot policy*) og lettisk-russiske aktører i Letland kommer der imidlertid mange og for denne anmelder helt nye og spændende oplysninger frem. Her kommer forfatteren virkelig rundt i stoffet og får det belyst fra nær sagt alle relevante synsvinkler. Det er spændende og informativ læsning.

Hovedkonklusionen, som samtidig besvarer spørgsmålet i bogens titel, er, at russerne i Letland ikke er marionetter for Rusland, tværtimod klarer de sig hellere uden Ruslands indblanding, som ofte er klodset og uhensigtsmæssig. Da forfatteren samtidig mener at kunne spore en ny, mindre politisk, mindre aggressiv og mere forretningsmæssig holdning fra Ruslands side i forhold til Letland, drager man med forfatteren nærmest et lettelsens suk.

Mange baltere har haft god grund til at frygte Ruslands indblanding. Vi behøver ikke engang gå tilbage til sovjettiden. Man kan blot minde om Ruslands helt utroligt klodsede og arrogante opførsel, da de fhv. sovjetiske tropper først blev trukket ud af Estland og Letland i 1994, tre år efter selvstændigheden. Ganske vist kom tropperne ud, men langsommeligheden kunne næppe kaldes en tillidsskabende foranstaltning eller være udtryk for godt naboskab.

Det næste spørgsmål er så, hvad man kan forvente på den indenrigspolitiske scene i Letland, hvor integrationspolitikken øjensynlig er gået i hårdknude. Forfatteren konstaterer, at russerne,

for så vidt angår de mest betydningsfulde interesseorganisationer, har valgt at anlægge en isolationistisk linje, hvor man ikke søger integration, men lader letterne og den lettiske stat passe sig selv. Forfatteren opstiller tre scenarier. Det første går ud på en massiv russisk udvandring, men, som forfatteren påpeger, den demografiske analyse i kapitel 2 modsiger en sådan udvikling, idet den viser, at udvandringen allerede har fundet sted og nu er stoppet. Heraf følger, at russerne altså bliver i Letland, og det kunne give anledning til endnu et scenario, som forfatteren ikke nævner, nemlig at russerne forbliver i Letland, og, at ingenting sker. Et af de glædeligste aspekter ved de baltiske landes selvstændighed og de dermed forbundne nationalitetskonflikter samt Ruslands eventuelle indblanding er jo netop, at konfliktpotentialer ikke har fået lov til at udvikle sig til en åben og væbnet konflikt med – i værste fald – udenlandsk (læs: russisk) indgriben. På trods af de uretfærdigheder, som russerne af mange gode grunde føler sig udsat for, er den fredelige udvikling knæsat som det vigtigste princip, og den ofte undervurderede faktor: tiden (som læger alle sår) får lov at arbejde stille og roligt.

Forfatteren lader sig dog ikke nøje med at lade tiden arbejde for en fredelig løsning, men specificerer ikke-udvandringsscenariet i retning af to andre scenarier, nemlig føderations- og løsrivelses-scenariet. Disse scenarier bliver dog ikke gennemgået nærmere, og de skal heller ikke nødvendigvis forstås bogstaveligt, men kan også opfattes som idealtyper eller idealmålsætninger for en kommende udvikling set med russernes øjne.

Forfatteren lander på et forslag til en løsningsmodel, der i forlængelse af en «kompromistankegang» foreslår, at russerne giver afkald på at blive anerkendt som en national minoritet imod til gengæld at opnå indvandrerrettigheder (og statsborgerskab). Det kan tænkes at være en løsningsmodel, men den lider af samme svaghed som alle andre tilsvarende løsningsforslag, nemlig at der er en fornufts-baseret vilje fra begge sider (altså letterne og russerne) til at nå fælles løsninger. Det er netop det, der mangler. Derfor hælder jeg mere til at hæfte mig ved forfatterens påvisninger af, at der ikke foregår en alvorlig radikaliseringsproces i Letland, og, at man derfor – når fornuftige løsninger øjensynlig ikke står på dagsordenen – må lade tiden arbejde for en langsigtet løsning. Men uanset hvad man mener, giver bogen med sine mange nyttige og faktuelle oplysninger en glimrende baggrund for at danne sig en mening og som beslutningstager være i stand til at træffe beslutninger. Som sådan er der tale om en fortrinlig analyse.

Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture

Johan Dietsch

Lund: Department of History, Lund University 2006

280 s., uden ISBN-nummer

Omtalt af **Harald Hartvig Jepsen** [cand.mag. og valgexpert, tidligere ansat ved OSCE i Ukraine]

Johan Dietsch har skrevet en sober akademisk afhandling, der nu foreligger som bog, om hvordan holocaust og hungersnøden 1932–33 (ukr. *holodomor*) behandles i nyere ukrainsk historieskrivning og kulturel selvforståelse. Inspireret af Hans-Georg Gadamer og med analytiske hjælpemidler, der overvejende er hentet i det produktive svenske historiske forskningsmiljø inden for holocaustforskning og historiedidaktik, som forfatteren selv udspringer af, sætter Dietsch sig for minutiøst at afdække skildringen af disse to traumatiske begivenheder og hvordan de har påvirket og stadig former den ukrainske historiediskurs. Den konklusion Dietsch drager er lidet flatterende og vidner om en fortsat tilstedeværelse af et stort nationalt traume og utilstrækkelig *Vergangenheitsbewältigung* i den ukrainske offentlighed i forhold til Anden Verdenskrig og holocaust i særdeleshed, her 15 år efter at Ukraine opnåede uafhængighed.

I slutningen af 1970erne gjorde TV-serien «Holocaust» kendskabet til folkedrabet på de europæiske jøder til hvermandseje i den vestlige kulturkreds. Omtrent samtidigt kom der internationalt fokus på ukraineres kollaboration med den nazistiske besættelsesmagt og mulige andel i jødeudryddelsen i kraft af retssagen mod John Demjanjuk, den formodede bøddel fra Treblinka-udryddelseslejren, der var kendt som Ivan den Grusomme. Som Dietsch og andre før ham har fremhævet var det på denne baggrund at ukrainske emigrantkredse i Nordamerika i 1980erne iværksatte et storstilet forsøg på at udbrede kendskabet til den ukrainske hungersnød og opnå international anerkendelse af udåden som et folkedrab (*genocide*) rettet mod det ukrainske folk.

Gennem udstillinger, produktionen af filmen *The Harvest of Despair* (1984), afholdelsen af en historikerkonference i forbindelse med 50-års markeringen i 1983 og – med nok størst folkelig gennemslagskraft – sponsoratet af det første større akademiske studie af hungersnøden, *The Harvest of Sorrow* af Robert Conquest (1984), søgte den ukrainske diaspora at skabe en kritisk masse af publiceret forskning til støtte for folkedrabstesen. Parallelisering af

de to begivenheder skulle bevidst forlene hungersnøden med den etos, som knyttede sig til holocaust; spørgsmålet om den ukrainske nazikollaboration og medansvar for dele af holocaust blev nedtonet og overskygget (og koldkrigsindtrykket af Sovjetunionen som ondskabens imperium yderligere bestyrket).

I den debat, der fulgte, fremdrager Dietsch endvidere eksempler på at visse emigrantkredse var rede til at give jøderne skylden for ukrainernes «glemte holocaust» (bl.a. ud fra spekulationer omkring Lazar Kaganovitjs rolle). Denne antisemitiske teori, der ser hungersnøden som udslag af en større «jødebolsjevikisk» sammensværgelse vendt mod det ukrainske folk, har også sine tilhængere i dagens Ukraine og kan dér operere forholdsvis uhindret, om ikke uimodsagt.

Efter murens fald har holocaust erstattet kommunismen som det moderne europæiske demokratis konstituerende «andet», fortæller Dietsch os med reference til moderne holocaustforskning. Da Ukraine har defineret sig som en europæisk nation, der respekterer europæiske værdier og aktivt søger integration i euroatlantiske strukturer (Dietsch citerer flittigt premierminister og senere præsident Viktor Jusjtjenko), sætter forfatteren sig derfor for at undersøge, hvordan det står til med integreringen af holocaust i den nye stats historiediskurs. Det gør han ved at udsætte en stribe nyere ukrainske historielærebøger, der alle er officielt godkendte til brug for undervisningen i disciplinerne «Ukraines historie» og «verdenshistorie», for kritisk læsning. Ifølge Dietsch er holocaust så godt som fraværende i den nationale historieskrivning (på samme måde som den var fraværende i sovjetiske lærebøger) og optræder alene i de verdenshistoriske fremstillinger til skolebrug – og det endda kun i nævneværdig grad efter år 2000 og uden overhovedet at komme ind på vigtige begivenheder som f.eks. Nürnberg-processerne.

Dietsch forklarer fraværet af holocaust i den nationale historie med, at rollen som martyr allerede er optaget og finder støtte herfor i sin analyse af de ukrainske skolebøgers belysning af hungersnøden 1932–33. De ukrainske 10. klasses elever efterlades stort set med det indtryk, at holocaust var noget der fandt sted uden for Ukraine, havde et industrielt præg og blev begået af nazister. Først i den allernyeste lærebog i verdenshistorie (!) skildres massakren på de mere end 33 000 jøder i Babij Jar (ukr. Babyn Jar) i udkanten af Kijev i september 1941 i sin egen ret og uden i samme åndedrag at skulle nævne, at også mange ukrainske patrioter lagde livet her. Dietsch fremfører endvidere at der i Ukraine ikke kan spores nogen tilsvarende metaforisk brug af holocaust, som den der fandt sted i

den nordamerikanske diaspora i 1980'erne: Holocaust er ikke etableret som begreb til internt brug i Ukraine.

Før vi er kommet så langt har forfatteren kompetent gjort rede for kampen mellem de traditionelle russiske og ukrainske historiesyn, og for det tragiske aspekt i den ukrainske diasporas historieskrivning, der trængt i defensiven fortsatte med at beskæftige sig med (eller fortie) de samme historiske highlights som den imperiale og sovjetrussiske historiografi (dog oftest med modsat fortegn). Disse pligt kapitler fremstår veldisponerede og læseren får kort og koncis baggrundsviden. Taget for sig udgør de en fin indføring i nyere ukrainsk (kultur)historie.

Dog mærkes det, at forfatteren er bedst bevandret i nyere litteratur og aktuelle debatter (f.eks. i det fremragende tidsskrift *Krytykas* spalter); ukrainske historikere vil nok ikke tilgive Dietsch, at han afslører ukendskab til nationalhistorikeren Mikhajlo Hrusjevskij, når han anfører, at hovedværket *Ukraine-Rus' historie* (Lviv/Kijev 1898–1936) begyndte at udkomme i Kijev i 1928 (s. 56), men vil måske se gennem fingre med, at Dietsch ikke fanger den indirekte henvisning til Hrusjevskij (der 1919–24 var leder af det ukrainske sociologiske institut i Wien/Prag) i citatet af historikeren Lypynskij (s. 66). Listen af fodfejl omfatter også navnet på Uniatkirken, der siden Andet Vatikanerkoncil har heddet Den ukrainsk-katolske kirke og OSCE, hvor S'et står for «Security», ikke «Safety». For en ukrainskkyndig læser skæmmes bogens læseværdighed endvidere af, at translittereringen af ukrainske titler er foregået med venstre hånd og åbenbart ikke har været omfattet af den korrekturlæsning, der takkes for i forordet. Dette rokker dog ikke ved et generelt positivt helhedsindtryk.

Forstærket med et afsluttende kapitel, som gennemgår den årelange kamp for at sætte et passende monument over massakren på jøderne i Babij Jar og i kraft af den bidske analyse af daværende premierminister Jusjtjenkos indlæg på en holocaustkonference i Stockholm i 2000 får Dietschs fremstilling et vist moralsk-didaktisk præg. Den fremstår som en opsang til det nye Ukraine (personificeret ved præsident Jusjtjenko) og til nationale historikere om at rekonceptualisere studiet og formidlingen af holocaust og fjerne den fra den skygge, som fremstillingen af hungersnøden 1932–33 fortsat kaster over det ukrainske kapitel af holocaust. Dietsch ser pt. anledning til kun en svag optimisme, og deri kan man kun være enig med forfatteren efter at have læst hans anbefalelsesværdige øjenåbner.

Serbia Since 1989. Politics and Society Under Milosevic and After

Sabrina P. Ramet & Vjeran Pavlakovic (red.)

Seattle, WA: University of Washington Press 2005

440 s., ISBN 0295985380

Omtalt av **Marius Søbørg** [stipendiat ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU]

Serbias historie siden 1989 er på mange måter historien om Slobodan Miloševićs fremgang og fall. Under hans styre gjennomgikk Serbia en forvandling fra å være den største republikken i det som en gang var blant de mest liberale regimene i Øst-Europa, til å bli en fattig, isolert, ikke-fungerende stat, som fremdeles befinner seg i en territoriell oppløsningsprosess. Som boken *Serbia Since 1989* til fulle illustrerer, står dagens Serbia overfor en rekke utfordringer, både av kulturell, politisk, økonomisk og geopolitisk karakter.

Serbia Since 1989 er en essaysamling med bidrag fra en rekke prominente navn innen fagområdet. Den brede tilnærmingen er karakteristisk for boken. Dette er ingen bok om Milošević, men snarere om effektene av hans styre. Hovedvekten legges nettopp på å kartlegge hvordan dagens Serbia slites mellom arven fra det gamle regimet og behovet for grunnleggende reform. Den røde tråden i boken er at Serbia under Milošević-regimet utviklet seg til en dysfunksjonell stat, et tema som kort utbroderes av Vjeran Pavlaković i introduksjonen.

Mer spesifikt består boken av 15 kapitler av varierende lengde, inndelt i fire tematiske hoveddeler. I den første («The Center») analyseres den politiske dynamikken i Beograd under og etter Milošević. Her tegner Pavlaković, Reneo Lukić og Obrad Kesić et dystert bilde av den politiske utviklingen i Serbia, med fokus på de indre stridighetene i DOS-alliansen om hvordan republikken best skulle håndtere det til dels Milošević-lojale maktapparatet i Beograd, samt forholdet til Serbias føderale lillebror Montenegro og omverdenen. Kesić illustrerer dessuten hvordan splittelsen mellom tidligere statsminister Zoran Đinđić og daværende president for Jugoslavia, Vojislav Koštunica, i praksis stoppet reformen av maktapparatet i Serbia og dannet bakteppe for henrettelsen av Đinđić i 2003.

Under Miloševićs ledelse ble Serbia ført inn i konflikter i Kroatia, Bosnia-Hercegovina og Kosovo. Lidelsene og de enorme kostnadene av dette tiåret med konflikt er veldokumentert, men oftest

relatert til andre land enn Serbia. Bokens andre del («The Legacy of the War») inneholder sterke artikler om hvilke konsekvenser drømmen om Stor-Serbia hadde for landets befolkning (James Gow og Milena Michalski). Maja Miljković og Marko Attila Hoares bidrag om fremveksten av organisert kriminalitet og en svart økonomi og koblingene med den politiske eliten i Beograd er av høy kvalitet. Videre peker Sabrina P. Ramet på de store psykologiske traumene og den kollektive paranoiaen som den serbiske befolkningen ble påført som et resultat av økende ensretting av mediene og statlig propaganda.

Denne delen inneholder også analyser av Serbias forhold til krigsforbrytertribunalet i Haag (Eric D. Gordy) og Kari Oslands detaljerte studie av rettssaken mot Milošević. Osland argumenterer for at rettssaken mot Milošević har vært sentral nettopp med tanke på å kunne bevege seg bort fra den forestillingen om kollektiv skyld som på mange måter har rammet serberne, og som også poengteres av Sabrina P. Ramet i et tidligere kapittel.

I bokens tredje og korteste del («Culture and Values») analyseres den ortodokse kirkens sterke posisjonen i serbisk samfunnsliv (Sabrina P. Ramet), samt endringer i kjønnsrollemønsteret i Serbia med fokus på kvinners stilling (Biljana Bijelić). Selv om det ikke er uvanlig at religiøse organisasjoner innehar en politisk rolle, har den serbisk-ortodokse kirken utmerket seg i negativ retning, spesielt ved sin omfavnelse av storserbiske ambisjoner, og kirken fortsetter å spille en sentral rolle i Kosovo-problematikken. Bijelić peker på sin side på at Serbia under Milošević aldri undergikk noen anti-kommunistisk revolusjon, ettersom hans sosialistparti ble akseptert som opposisjon til det tidligere kommunistiske regimet. Omfavnelsen av nasjonalistisk ideologi medførte i praksis en ytterligere tradisjonisering av kjønnsrollemønsteret, noe som ble forsterket av militariseringen av samfunnet som fant sted i denne perioden.

I bokens siste del («Peripheries») flyttes fokuset til Serbias problematiske forhold til sine tidligere autonome provinser, Kosovo (Frances Trix) og Vojvodina (Emil Kerenji), samt situasjonen til romafolket under og etter Milošević (Dennis Reihartz).

Det faglige nivået på bidragene er gjennomgående høyt. Mulige innvendinger mot boken er mer knyttet til det man ikke finner. Kosovo-kapitlet er for eksempel rettet spesifikt inn mot en studie av kosovoalbansk politisk utvikling med hovedfokus på hendelser i 1997. Som kanskje det mest grunnleggende spørsmålet for Serbia i tiden som kommer, vil nok mange savne en mer grundig behandling av nettopp dette spørsmålet. Videre er kapitlet om Montenegro skre-

vet i lys av unionen mellom Serbia og Montenegro, en påtvunget løsning som savnet støtte i begge delrepublikkene. Med utgangspunkt i den nylig avholdte folkeavstemningen i Montenegro, der et flertall stemte for uavhengighet, fremstår dette kapitlet som noe utdatert. Det hadde også vært interessant om man hadde inkludert et bidrag som tok for seg Serbias integrasjonsprosess med EU og NATO og de utfordringer og muligheter som dette medfører.

Serbia Since 1989 gir et omfattende og velskrevet innblikk i Serbias nyere politiske historie og et detaljert bilde av Serbias utvikling fra oppløsningen av det tidligere Jugoslavia skjøt fart. På sitt beste byr den på utmerkede bidrag om Serbias fortsatte utfordringer, spesielt knyttet til den fortsatt sterke posisjonen til nasjonalistiske strømninger og de fragmenterte demokratiske kreftene. De langvarige effektene av krig og internasjonal isolasjon blir også behandlet på en grundig og god måte.

Krigen er slut – konflikterne fortsætter

Claus Kold

København: Frydenlund 2006

452 s., ISBN 8778873002

Recensert av **Thomas Denk** [docent och forskare i statsvetenskap, Karlstads universitet]

Sedan början av 1990-talet har försvarsmakten genomgått en av de största transformationerna genom tiderna. Från att ha varit inriktad mot att genomföra uppgifter i krig har försvaret nu till uppgift att lösa konflikter. Utvecklingen avspeglar fundamentala förändringar i det internationella samfundet, samtidigt som den också avspeglar en förändrad utgångspunkt för försvarets uppgifter. Tidigare var försvarets uppgifter territoriellt grundade – det var ett geografiskt område som skulle försvaras eller vinnas. Idag är uppgifterna grundade på att vissa värden ska försvaras eller spridas. Denna mångdimensionella förändring utgör den empiriska utgångspunkten för boken *Krigen er slut – konflikterne fortsætter* av Claus Kold.

Med sina drygt 450 sidor är boken omfattande i sin uppläggning. Samtidigt är texten uppdelad på endast fem kapitel. I det första kapitlet ges en beskrivning av den militära utvecklingen i Europa, utifrån vad författaren kallar för en mentalitetshistorisk förståelse. Tyvärr ges ingen mer utvecklad precisering av detta perspektiv.

Kapitlet handlar dock i stor uträkning om föreställningar om och inom försvarsmakten. Aspekter som identitet, lojaliteter, motiv och nationalitet behandlas tillsammans med frågor om organisering och institutionalisering. Utifrån ett antal stilbildande arbeten inom forskningsfältet formuleras en uppsättning av frågor inom sex teman: uppgifter, uppgiftsförståelse, organisation, ledarskap, officeren och soldaten. Frågorna visar på den komplexitet och mångfald som finns inom militärsociologisk forskning, men samtidigt blir framställningen svår att hantera eftersom frågorna inte relateras till varandra eller utvecklas – frågorna framstår både som intressanta och diffusa. Detta skapar en osäkerhet om vad boken mer specifikt syftar till att handla om och vilka forskningsproblem som avses att lösas.

Den teoretiska diskussionen i kapitel 2 inleds med en intressant precisering av vad förändringen av försvarets uppgifter innebär utifrån konfliktteoretiska och konfliktlösningsteoretiska perspektiv. Vad Kold hävdar, med inspiration bland annat från Håkan Wiberg, Verner Goldschmidt och Johan Galtung, är att konfliktlösning handlar om att omvandla intressekonflikter till målkonflikter. Han hävdar också att skillnaden mellan fredsbevarande uppgifter och fredsskapande uppgifter är att de fredsbevarande är inställda på att lösa delkonflikter, medan de fredsskapande strävar efter att lösa mer grundläggande konflikter. Sammantaget ger denna diskussion en teoretisk förståelse av innebörden hos olika uppgifter som försvarsmakten kan anta eller åläggas.

För att förstå försvarets nya uppgifter hämtar Kold ytterligare inspiration från Norbert Elias och Pierre Bourdieu. Motiveringen är att traditionell organisationsteori inte är tillräcklig för att förstå försvarsmaktens organisering, eftersom den delvis avviker från de normala demokratiska och ekonomiska spelreglerna. Flera centrala teman hos Elias och Bourdieu behandlas därför i kapitlet. Till exempel presenteras idén hos Elias att institutionell komplexitet skapas av funktionell differentiering och interdependens. Samhällelig förändring förstås därmed som en förändring av funktionell differentiering och interdependens. Hos Bourdieu är det idén om att studera sociala rum utifrån ett relationellt perspektiv som främst uppmärksammas. Förenklat innebär denna idé att grupper studeras utifrån vad som sammanbinder gruppens medlemmar och i relation till andra grupper. Sociala rum, hävdar författaren med utgångspunkt hos Bourdieu, kan förstås utifrån den samlade mängden kapital och sammansättningen av kapital som återfinns i gruppens sammanbindning (med kapital avses ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital).

Genom rutiner och reproduktion uppstår olika kapitalformer. Med dessa former skapas uppsättningar av relationer mellan positioner, vilka benämnes fält. Det är inom detta fält som symboler, traditioner (doxa), förhållningssätt och handlingsstrategier (habitus) återfinns, men också formas.

Det är med detta fältbegrepp som grund som Kold tar sig an uppgiften att förstå försvarsmaktens nya uppgifter och dess praktik. Emellertid är återkopplingen i den teoretiska diskussion svag såväl till studiens syfte som till tesen att traditionell organisation är otillräcklig för att förstå försvarsmaktens organisering. Det gör att studiens forskningsproblem och utgångspunkter inte blir systematiskt sammanhållna. Till detta kommer också att övergången till den valda metodologiska utgångspunkten, som också presenteras i kapitel 2, inte blir motiverad eller problematiserad. Att arbeta med *grounded theory*, som författaren gör, medför såväl möjligheter som begränsningar. Dessa synliggörs tyvärr inte i diskussionen, utan utgångspunkten presenteras endast översiktligt.

I bokens tredje kapitel presenteras studiens empiriska fall. I jämförelse med det föregående kapitlet kan presentationen framstå som kortfattad, men den är informativ. Kold beskriver den aktuella konflikten (Kosovo), uppdragets mandat och ansvarsområde (Säkerhetsrådets resolution 1244), samt organisationen för den danska FN-styrkan i Kosovo (KFOR/DANBAT). Det som möjligen saknas i kapitlet är en diskussion om dels vad det utvalda fallet anses vara fall av, dels hur fallet förhåller sig till andra möjliga fall.

I kapitel 4 följer en omfattande beskrivning av författarens fältstudie – en detaljrik närbeskrivning utav ett stort antal situationer. Ordningen mellan beskrivningarna är tyvärr inte systematiserad utifrån studiens teoretiska diskussion. Det samma gäller även beskrivningarnas uppbyggnad. När kapitlet omfattar drygt 350 sidor blir avsaknaden av systematisk uppbyggnad besvärande för läsningen. Det är inte alltid lätt att följa vilken linje som argumentationen avser att underbygga. Förvisso kommenteras fältbeskrivningarna och bidragen från dem sammanfattas kortfattat i koder, överbägganden och kategorier, vilka är centrala komponenter i *grounded theory*. Men det är inte tillräckligt för att ge en analytisk struktur till kapitlet. Den detaljrika beskrivningen ger intressanta inblickar i de situationer som tillsammans bildar försvarsmaktens vardagsliv, men detta kan tyvärr inte uppväga intrycket av en alltför omfattande och ostrukturerad framställning.

Bokens avslutande kapitel står i kontrast till det empiriska kapitlet. Det är ett relativt kort kapitel (30 sidor) som erbjuder en

sammanhållen diskussion om försvarsmakten utifrån studiens utgångspunkter. Utifrån fältstudien formuleras flera slutsatser som ger bidrag till militärsociologisk forskning. Det finns ett inre liv inom försvarsmakten som mer eller mindre pågår oberoende av organisationens uppgift eller omgivning. Det är ett liv där symboler och ritualer är utmärkande i samspel inom organisationen, samtidigt som starka personliga ambitioner blandas med lojalitet och underordning. Det vardagliga livet präglas mer av symboliska rutiner än av funktionellt grundad profession. Spänningen mellan försvarsmakten och dess demokratiska omgivning återkommer också i studiens resultat. Med detta underbygger studien bilden av försvarsmakten som ett spännande socialt rum och fält för samhällsvetenskaplig forskning.

När det gäller diskussionen om militärideologi, konstaterar Kold att förhållningssätten inte har förändrats på ett förväntat sätt av försvarsmaktens nya uppgifter. Förvisso har nationella förhållningssätt ersatts med internationella, men i övrigt återfinns en pessimistisk uppfattning av den mänskliga naturen och av möjligheten för krig, politisk konservatism och en auktoritär grundinställning. Detta är inte ett oviktigt resultat. Det finns därför anledning att återkomma till resultatet för framtida forskning om hur kulturer inom organisationer påverkas av organisatoriska förändringar.

Att ge ett sammanfattande omdöme om boken är inte enkelt. Å ena sidan hanteras inte bokens omfång på ett fungerande sätt. Argumentationen är i stora avsnitt mer refererande än konstruerande och har en tendens till fragmentation framför sammanhållning. Det är inte alltid lätt att följa hur författaren underbygger resonemang och slutsatser med argument, vilket medför att bokens analytiska precision går förlorad. Å andra sidan erbjuder boken insikter i försvarsmaktens förändrade förutsättningar och uppgifter. Den teoretiska diskussionen om försvarsmaktens nya uppgifter är preciserande, samtidigt som den empiriska delen resulterar i flera insikter om försvarsmaktens inre liv. En gissning är därför att flera idéer och avsnitt i boken kommer att få genomslag i framtida militärsociologisk forskning.

Nye bøger i Norden

DANMARK:

Adolphsen, Günther

Brændpunkt: Centralasien, Islam, og den næste krig om olien

København: Vandkunsten 2006
219 s. ISBN 8776950298

Aleksandrovna, Olga

25 kapitler af mit liv: den sidste storfyrstindes erindringer

København: Aschehoug 2006
150 s. ISBN 8711227427

Bjerre, Henrik Jøker & Carsten

Bagge Laustsen

Slavoj Zizek

Roskilde: Roskilde Universitetsforlag 2006
105 s. ISBN 8778672391

Brøndum, Peter-Christian & Bo

Odgaard Rasmussen

Breve fra Østfronten: den tyske værnemagt og krigen mod Sovjetunionen 1941–45

Birkerød: historie-nu.dk 2006
296 s. ISBN 8791982006

Bulgakov, Mikhail

En hunds hjerte

Oversat fra russisk af Georg Sarauw, let revision af Jan Hansen
Højbjerg: Hovedland 2006
139 s. ISBN 8777398351

Bullock, Alan

Hitler og Stalin: beretningen om to af dette århundredes grusomste magtmennesker

Oversat fra engelsk af Ejler Hinge-Christensen
København: Politiken 2005
1088 s. ISBN 8756778554

Dalsgaard, Mette

En optimistisk tragedie: Sovjetruslands litteratur 1917–1985. En litteraturhistorisk fremstilling

København: Gyldendal 2006
416 s. ISBN 8702049457

Dostojevskij, Fjodor

Idioten: roman i fire dele

Oversat fra russisk af Jan Hansen
København: Rosinante 2006
842 s. ISBN 8763803771

Eskesen, Mads

Tjernobyld 20 år – 20 liv

København: Informations Forlag 2006
214 s. ISBN 8775141426

Kadaré, Ismail

Efterfølgeren

Oversat af Gerd Have
København: Tiderne Skifter 2006
133 s. ISBN 8779732038

Lassen, Morten

Mødet med det totalitære: læsninger i nyere østeuropæisk litteratur: Imre Kertész, Aleksandar Tisma, Ivan Klima, Jaan Kross

København: Museum Tusulanum 2006
126 s. ISBN 8763503484

Lindholm, Julie & Jesper C. Mørch

Hvem er hvem i den kolde krig

København: Schønberg 2006
224 s. ISBN 8757016720

Pelevin, Viktor

Skrækhjelman: Myten om Theus og Minotaurus

Oversat fra russisk af Christel Brinkløv
København: Tiderne Skifter 2006
240 s. ISBN 8779731422

Rosenfeldt, Niels Erik

Stalin: diktaturets anatomi

København: Høst & Søn 2006
418 s. ISBN 8763801663

Sabroe, Charlotte (red.)

Russiske ikoner: lyset fra evigheden

Sorø: Vestsjællands Kunstmuseum 2005
103 s. ISBN 8789119355

Sørensen, Anne

Stasi og den vesttyske terrorisme

Århus: Aarhus Universitetsforlag 2006
277 s. ISBN 8779342612

FINLAND:

Eriksson, Göran

Slaget vid Rilax 1714

Rilax: Rilaxmonumentets traditionsförening 2006
156 s. ISBN 9529189176

Gammer, Moshe & David J. Wasserstein (red.)

Daghestan and the World of Islam

Suomalaisen tiedeakatemian toimittuksia, Humaniora No 330
Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters 2006
125 s. ISBN 951409457

Hofmann, Stefanie

Mapping External Quality Assurance in Central and Eastern Europe: a Comparative Survey by the CEE Network

ENQA Occasional Papers No 8
Helsinki: European Association for Quality Assurance in Higher Education, Central and Eastern European Network of Quality Assurance Agencies in Higher Education 2006
69 s. ISBN 9525539083

Juvonen, Antti & Mikko Anttila

Challenges and Visions in School Music Education: Focusing on Finnish, Estonian, Latvian and Lithuanian Music Education Realities

Kasvatustieteiden tiedekunnan selosteita
Joensuu: Joensuun yliopisto 2006
289 s. ISBN 9524588560

Kortelainen, Jarmo & Juha Kotilainen (red.)

Contested Environments and Investments in Russian Woodland Communities

Kikumora Publications, Series A 35
Helsinki: Aleksanteri Institute 2006
202 s. ISBN 9521030437

Kähönen, Aappo

The Soviet Union, Finland and the Cold War: the Finnish Card in Soviet Foreign Policy, 1956–1959

Bibliotheca Historica No 103
Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006
195 s. ISBN 9517468245

Lähteenmäki, Maria

The Peoples of Lapland: Boundary Demarcations and Interaction in the North Calotte from 1808 to 1889

Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia, Humaniora No 338
Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters 2006
335 s. ISBN 951410983X

Matikainen, Satu

Great Britain, British Jews and the International Protection of Romanian Jews, 1900–1914: a Study of Jewish Diplomacy and Minority Rights

Jyväskylä Studies in Humanities No 56
Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2006
237 s. ISBN 9513925064

Ollus, Simon-Erik & Nils Torvalds (red.)

From Trade to Partnership: Finland's Economic Strategy for Russia

Sitra Reports Series No 58
Helsinki: Sitra 2006
58 s. ISBN 9515635179

Perclova, Radmila

The Implementation of European Language Portfolio Pedagogy in Czech Primary and Lower-secondary Schools: Beliefs and Attitudes of Pilot Teachers and Learners

Joensuun yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja No 114
Joensuu: University of Joensuu 2006
270 s. ISBN 9524588137

Ruoppila, Sampo

Residential Differentiation, Housing Policy and Urban Planning in the Transformation from State Socialism to a Market Economy: the Case of Tallinn

Centre for Urban and Regional Studies Publications, A 33
Espoo: Helsinki University of Technology 2006
61 s. ISBN 9512283085

Salmi, Anna-Maria

Social Networks and Everyday Practices in Russia

Kikumora Publications, Series A 13
Helsinki: Aleksanteri Institute 2006
251 s. ISBN 9521030704

Saloniemi, Marjo-Riitta (red.)

The Era of Fabergé

Tampere Museums' Publications
No 91

Tampere: Vapriikki 2006
189 s. ISBN 9516092926

Smith, Hanna (red.)

**The Two-level Game: Russia's
Relations with Great Britain,
Finland and the European Union**

Aleksanteri Series No 2:2006
Helsinki: Aleksanteri Institute 2006
268 s. ISBN 9521030615

Virtanen, Petri (red.)

**Regional Institutional Structures
and Instruments of Cross-
border Co-operation on the
External Borders of the EU:
Background Report of the Eu-
regios and New Neighbourhood
Project Regbour**

Karjalan tutkimuslaitoksen raport-
teja No 2/2006
Joensuu: University of Joensuu 2006
96 s. ISBN 9524588226

NORGE:

Dochweiler, Annette

**Turen går til Budapest og Un-
garn**

Oversatt av Tore-Jarl Bielenberg,
Ståle Bråten og Astrid Martinussen
Almaas
Aschehoug reiseguider: Turen går til
Oslo: Aschehoug 2006
156 s. ISBN 9788203233197

Einhorn, Lena

**Ninas reise: en overlevelseshis-
torie**

Oversatt fra svensk av Hilde Sophie
Plau
Oslo: Humanist 2006
250 s. ISBN 9788292622179

Jeppesen, Morten

**Rusland og arbeidet med
kjernefysisk ikke-spredning: en
kartleggingsstudie**

Kjeller: FFI 2006
71 s. ISBN 8246410350

Kolle, Herdis

**Social Change in Nineteenth-
century Russia: Family De-
velopment in a Proto-industrial
Community**

Bergen: University of Bergen 2006
332 s. ISBN 8230801339

Larsen, Rolf-Petter

**Norske soldater i Kosovo: erfa-
ringer «rett fra levra»**

Oslo: Sypress forlag 2006
287 s. ISBN 8291224381

Lunde, Ingunn & Tine Roesen

**Landslide of the Norm: Langua-
ge Culture in Post-Soviet Russia**

Slavica Bergensia No 6
Bergen: Department of Russian Stu-
dies, University of Bergen 2006
302 s. ISBN 8290249314

Smetanina, Katerina

**Rusland og russere: en guide
til vårt nabofolk i øst**

Oslo: Orion 2006
343 s. ISBN 8245807648

Timoshenko, Konstantin (red.)

Russian Government Accounting: Changes at the Central Level and at a University

Handelshøgskolen i Bodø No 7-2006

Bodø: Handelshøgskolen i Bodø 2006

235 s. ISBN 8299615771

Vagle, Bjørn & Fernando de Medina-Rosales

An Evaluation of the Housing and Property Directorate in Kosovo

Nordem Report No 12/2006

Oslo: Norwegian Centre for Human Rights 2006

116 s. ISBN 8281580267

SVERIGE:

Bacyk, Norbert

Pansarslaget vid Praga: juli–september 1944: IV/SS-Panzer-Korps mot 1:a vitryska fronten

Översättning: Rikard Wennerholm; illustrationer: Maarten Swartz & Oliver Missing

Stockholm: Leandoer & Ekholm 2006

255 s. ISBN 9197589438

Deschner, Günther

Warszawa reser sig

Översättning av Harry Bökstedt Europa i krig No 12

Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek 2006

176 s. ISBN 9100106690

Drakulic, Slavenka

Inte en fluga förnär: krigsförbrytare inför rätta

Översättning av Ia Lind

Stockholm: Norstedt 2006

199 s. ISBN 9172637706

Kotljarchuk, Andrej

In the Shadows of Poland and Russia: the Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the Mid-17th Century

Södertörn Studies in History

Huddinge: Södertörns högskola 2006

347 s. ISBN 9189315634

Larsson, Lars & Ilga Zagorska (red.)

Back to the Origin: New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cemetery and Environment, Northern Latvia

Acta archaeologica Lundensia

Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2006

336 s. ISBN 9122021493

Lindelöf, Karin S.

Om vi nu ska bli som Europa: könsskapande och normalitet bland unga kvinnor i transitionens Polen

Södertörn Doctoral Dissertations

Göteborg: Makadam 2006

239 s. ISBN 917061024X

McSpadden, Lucia Ann (red.)

Reaching Reconciliation: Churches in the Transition to Democracy in Eastern and Central Europe

Uppsala: Life & Peace Institute 2006

245 s. ISBN 9187748665

Rodin, Johnny

**Rethinking Russian Federalism:
the Politics of Intergovern-
mental Relations and Federal
Reforms at the Turn of the Mil-
lennium**

Stockholm Studies in Politics

Stockholm: Department of Political
Science, Stockholm University 2006

269 s. ISBN 9171552855

Sebestyen, Victor

**Ungernrevolten 1956: tolv dagar
som skakade världen**

Översättning: Mia Mårtensson

Stockholm: Prisma 2006

395 s. ISBN 9151846128

Sessler, Georg

**Jag lever fast jag är född: en
judisk familj i Budapest 1941–
1956**

Stockholm: Bonnier 2006

191 s. ISBN 9100110035

Skott, Staffan

**Är du alldeles rysk? Smått och
stort från Ryssland med närom-
råden**

Stockholm: Hjalmarson & Högberg
2006

247 s. ISBN 9189660811

Summaries

Informality and Informal Practices in Central and South-eastern Europe

Åse Berit Grødeland & Aadne Aasland

The article investigates elite perceptions of and exposure to informal practice in general, and informal networks in particular. It presents quantitative and qualitative survey data from the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania. Three key hypotheses are discussed and tested: (1) informality is primarily a response to transition, although also partly a remnant from communism and an inherent part of the national culture; (2) informality is less widespread in post-communist EU member states than in EU-applicant states, and is also more widespread in the Czech Republic than in Slovenia, and in Romania than in Bulgaria; and (3) informality is conducive to corruption.

The article concludes by evaluating various measures to reduce the negative impact of informal networks, as put forward by the respondents themselves. A distinction is made between measures aimed at addressing root causes, and measures aimed at addressing manifestations of such networks.

Nordisk Øst-forum | 20 [4] 2006: 365–388

The Shtokman Decision: Explanations and Implications

Arild Moe

On 9 October 2006, Russia's state-dominated gas company Gazprom declared a halt to the tender process for the giant Shtokman gas field, and that it was no longer interested in foreign ownership in the project. At the same time, the plans for constructing a plant for production of liquefied natural gas (LNG) were shelved. Instead Gazprom announced that it would develop the field on its own and

channel the gas via pipeline to European markets. This article offers various explanations for the decision.

There have clearly been conflicts within Gazprom about priorities. It is argued, however, that the final decision was most probably taken outside the company, with the active involvement of President Putin. The political considerations involved include a generally negative attitude to foreign companies as well as the lack of a supportive international political environment, but also the need to prioritize onshore field development to meet expected gas demand. The plans for a revised project under Gazprom's leadership are seen by the author as unrealistic and the overtures to Europe as unconvincing. In conclusion it is argued that even if the decision to shelve the project can be understandable, some of its elements as well as the way it was announced indicate that the decision-making process was not a thorough one. This is attributed to centralization and administrative overload in the presidential administration.

Nordisk Øst-forum | 20 [4] 2006:389–403

Recycled Symbols – the Great Soviet Victory in a New Era

Johanna Lärkner

The article focuses on Russian celebrations of the 60th anniversary of the Soviet victory in the Second World War (in Russia known as the Great Patriotic War) in May 2005. It is based on material collected during fieldwork in St Petersburg at the time of the celebrations as well as Russian newspaper articles from the same period. In the celebrations, a prominent role was accorded to the Soviet Union, even though it had ceased to exist 15 years ago. The article discusses the role of the Soviet Union – Soviet symbols in particular – in the contemporary celebrations of Victory Day. Recycled and used in a new context, such symbols change their meanings.

Also war veterans play an important role in celebrations, as evident in the victory procession on St Petersburg's main street on Victory Day. Newspaper coverage leading up to the anniversary prominently featured stories about war veterans. The view on the war as expressed in these articles is quite uniform: any contrasting views of history are presented as external threats, and the main lines of history remain the same as they were during Soviet times.

Nordisk Øst-forum | 20 [4] 2006: 405–424

Norwegians in Soviet Imprisonment 1940–55

Ane Dalen Ringheim

During the Second World War, at least 212 Norwegian citizens were taken prisoner by Soviet forces. This article investigates who the Norwegians in Soviet captivity were, why they were imprisoned and how the Norwegian authorities handled these cases.

Norwegian citizens in Soviet captivity were taken prisoner for various different reasons. The majority were Norwegian SS volunteers fighting on the Eastern Front. The second group of prisoners had fled from the north of Norway to the Soviet Union, where they were trained to work behind German lines in Norway. Despite their efforts, seven of these so-called partisans were imprisoned for alleged anti-Soviet activity or espionage. There were also Norwegian civilians who were kidnapped by Soviet marine forces and brought to the Soviet Union. In the Soviet camps the Norwegian prisoners were forced to work under harsh conditions. For at least 57 of them, the lack of food and the constant hard work proved fatal.

The Norwegian government tried to engineer the return of the surviving prisoners from the Soviet Union after the war, but they were very careful not to provoke Soviet authorities. These precautions contributed to making the repatriation of Norwegian citizens from the Soviet Union a protracted process. The last prisoner was released only in 1955.

Nordisk Øst-forum | 20 [4] 2006: 425–440

